

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
„Харківський авіаційний інститут”

В. Ю. ОСИПОВА

СУСПІЛЬСТВО І ЛЮДИНА

Навчальний посібник

Харків ХАІ 2015

УДК 316.37:316.2:316.7(075.8)
ББК 88.52:87.6 Я73
О 74

Рецензенти: канд. філос. наук, доц. Я. М. Кунденко,
канд. пед. наук, доц. С. М. Бойко

Осипова, В. Ю.

О 74   Суспільство і людина [Текст] : навч. посіб. / В. Ю. Осипова. – Х. :
Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харк. авіац. ін-т», 2015. –
65 с.

Викладено основний матеріал, необхідний для успішної підготовки до складання курсу «Політологія і соціологія». Розкрито фундаментальні теми курсу на прикладі амбівалентних відносин суспільства і людини, показано тісний і нерозривний зв'язок між ними. Подано контрольні завдання й теми рефератів, які сприятимуть активізації знань і кращому засвоєнню теоретичного матеріалу.

Для студентів, аспірантів, викладачів і усіх, хто зацікавлений у глибокому осмисленні суспільно-політичної проблематики.

Бібліогр.: 49 назв

УДК 316.37:316.2:316.7 (075.8)
ББК 88.52:87.6 Я73

© Осипова В. Ю., 2015
© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2015

ВСТУП

Зв'язок суспільства і людини – складний і багатоманітний процес, обумовлений різними історичними, культурними, регіональними й етнічними особливостями і чинниками.

Виникнення суспільства, його сутність, організаційна структура і механізми функціонування належать до найскладніших проблем життя й розвитку буття людини. Соціальне життя існує у тісному взаємопроникненні з іншими основними формами прояву суспільного життя: економічною, політичною, духовною. У зв'язку з цим важливо з'ясувати сутнісні впливи означених еkleктичних нашарувань на генезис людської природи.

Соціологія розглядає людину як соціальне явище, аналізуючи проблеми людини з метою глибшого осмислення соціальної реальності, соціальних зв'язків і взаємодій. Відносини суспільства і людини мають амбівалентний характер: з одного боку, людина впливає на розвиток суспільства, а з іншого – суспільство впливає на розвиток людини.

Людина і суспільство нерозривні. Тільки у суспільстві, у межах конкретних соціальних утворень, людина стверджується як особистість, завжди залишаючись сутністю всіх соціальних утворень, але ці утворення виступають також і як її дійсна всезагальність, а тому також і як загальне для усіх людей. Свідомість і мислення людини виникають як суспільний продукт, а отже, стають вторинними щодо її суспільного буття. На цьому ґрунті формуються і специфічно людські матеріальні та духовні потреби, які також визначають сутність людини.

Визначаючи соціальну сутність людини, підкреслюючи значення її суспільних зв'язків і оцінок, не слід нівелювати особливості окремих індивідів і принижувати їхні специфічні особистісні якості: характер, волю, здібності чи навіть пристрасті. Ще за античності велику увагу приділяли розробленню ідеалу гармонійно розвиненої особистості. На сучасному етапі розвитку суспільства, затверджуючи віднайдення багатств людської природи як самоціль, важливо зосередити увагу на створенні умов, що забезпечуватимуть духовне, моральне, естетичне та фізичне вдосконалення людини.

1. ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ВІДНОСИН «СУСПІЛЬСТВО І ЛЮДИНА»

1.1. Функціоналізм

Характерною ознакою функціоналізму є системне бачення суспільства. Це означає, що будь-яке суспільне утворення розглядається як упорядкована сукупність диференційованих і взаємно узгоджених частин. Кожна з таких частин має в структурі цілого своє чітко визначене місце й особливе призначення. Завдяки цьому кожна частина (елемент, підсистема) здатна виконувати свою спеціалізовану, тільки їй властиву роль (функцію) у процесі самозбереження, самовідтворення системи.

Визначною ознакою функціоналістського підходу стало використання понятійних схем біологічної науки. Щоправда, до пояснення суспільних явищ за аналогією до живої природи вдавалося чимало мислителів минулого. Однак послідовний порівняльний аналіз соціальних і біологічних організмів вперше запропонував Г. Спенсер у своїй праці «Принципи соціології» (т. 1 – 3, 1876 – 1896). Суспільство, вважав він, наче живий організм, нормально функціонує лише за умови злагодженої взаємодії його органів і підсистем. Порушення такої скоординованості призводить до негативних наслідків, а повна втрата її – до загибелі соціального організму. Кожна суспільна система складається з трьох підсистем: продуктивної, розподільчої та регулятивної. У процесі історичного розвитку людства можна, на думку Г. Спенсера, спостерігати ті самі закономірності, що й в еволюції органічного світу: ускладнення структури, зростання внутрішньої диференціації суспільних утворень, посилення їх інтегрованості, централізацію управління в них тощо.

Ці основоположні принципи функціонального підходу набули дальшого розвитку в класичних працях Е. Дюркгайма, присвячених, насамперед, соціологічному аналізу суспільного поділу праці. Саме в поділі праці вбачав Е. Дюркгайм джерело соціального поступу від первісних, примітивних форм співжиття, де спостерігається лише «механічна солідарність», до цивілізованих суспільств, що ґрунтується на «солідарності органічній». Поділ праці, з одного боку, забезпечує індивідам відносну самостійність, можливість самовираження в межах їхніх виробничих функцій, а з іншого – навпаки, поглиблює їх взаємозалежність, вимагає добре скоординованого постійного обміну діяльністю та її продуктами, отже, зміцнює органічну цілісність суспільства.

Сучасну версію функціонального підходу репрезентує структурний функціоналізм Т. Парсонса і Р. Мертонна. Виходячи з методологічних тверджень попередників, вони поглиблюють системний розгляд суспільства детальним аналізом його соціальної структури. З позицій структурного функціоналізму суспільство – це не сукупність індивідів, груп, класів, інших категорій населення, а особливий спосіб організації існування їх. Розглядаючи цей спосіб існування системно, слід виокремити в ньому такі елементи, які у безперервному процесі людських взаємодій зберігають відносну сталість свого буття, утворюючи своєрідний «кістяк», «несучий

каркас» соціальної системи. Це і є структура цього конкретного суспільного утворення. Розглянемо для прикладу вищий заклад освіти. Його структуру утворюють факультети, кафедри, обслуговуючі підрозділи. Структура промислового підприємства складається з цехів, філіалів, дільниць тощо. Структурними ж одиницями за такого підходу постають конкретні робочі (навчальні) місця, спеціалізовані для виконання певних виробничих завдань. Дещо спрощуючи, структуру підприємства (установи) можна ототожнити з його штатним посадовим розкладом, де щодо кожної посади передбачено чітко регламентовані права та обов'язки. Іншими словами, структурні елементи – це певні позиції, які індивіди займають у соціальній системі, а функції – їхня діяльність відповідно до спеціалізації в межах певної системи.

Подібно до живих організмів, кожна соціальна система зорієнтована на самозбереження та самовідтворення. Це означає, що вона мусить пристосовуватися до постійних змін, що відбуваються в навколишньому (природному і соціальному) середовищі, створюючи відповідні адаптивні механізми. Вона також має забезпечувати стабільне й упорядковане спілкування своїх членів, турбуючись про зміцнення єдиної системи цінностей та ефективного соціального контролю, а також долати неузгодженості, конфлікти та кризові стани, які неминуче виникають у процесі розвитку будь-якого соціального утворення. При цьому самовідтворення соціальних систем розглядається функціоналізмом як переважно поступове успадкування, накопичення доцільних, функціональних якостей, тобто як процес безперервний, еволюційний, здебільшого позбавлений глибоких зламів, потрясінь, катаклізмів.

1.2. Конфліктологічний підхід

На відміну від функціоналізму, конфліктологічний підхід зосереджує увагу не на механізмах самозбереження соціальної системи, а на чинниках трансформації, якісного перетворення її. Історія людства свідчить, що соціальні утворення характеризуються не лише стабільністю, врівноваженістю, узгодженою взаємодією своїх частин, а й кризами, конфліктами, іншими руйнівними процесами, які й призводять час від часу до істотних змін у самих підвалинах суспільного життя людей.

Теорія соціального конфлікту, конфліктологічний підхід, конфліктна традиція – все це позначення важливого напрямку розвитку соціологічної думки ХХ ст. У руслі цієї парадигми з'явилося чимало цікавих концепцій, яскравих теоретиків і праць. Теорія конфлікту вийшла на авансцену сучасного соціологічного знання у 60 – 70-х роках, витіснивши традиційно впливові позитивістські течії, викликавши гостру полеміку в соціологічних колах, стимулюючи постановку низки проблем розвитку соціологічної науки. Вона посідає в наші дні одне з провідних місць поміж напрямів сучасної соціології.

Конфліктологічне бачення соціального світу бере свій початок у працях К. Маркса. Виходячи з гегелівського тлумачення суперечностей як

джерела розвитку у сфері духу, К. Маркс запропонував матеріалістичну версію діалектики історії. Згідно з нею суспільний прогрес відбувається завдяки виникненню і розв'язанню суперечностей у сфері матеріальних, насамперед економічних, відносин, які є визначальними в житті суспільства. Відносини власності на засоби виробництва зумовлюють місце людини в економічній системі. У всіх відомих історичних формах суспільства вони призводять до виникнення ворогуючих між собою класів, протистояння і боротьба яких дестабілізують наявний соціальний лад і зрештою призводять до заміни його на більш прогресивний. Головним предметом наукових інтересів К. Маркса були економічні закони сучасного йому буржуазного суспільства. Дія цих законів, за передбаченням К. Маркса, мала в кінцевому підсумку спричинити зосередження суспільного багатства, концентрацію капіталу на одному полюсі суспільства і пролетаризацію та зубожіння переважної більшості населення – на іншому. Така поляризація капіталістичного суспільства стає джерелом постійного класового протистояння. Доведена до крайньої межі, вона має завершитися соціалістичною революцією. Класову боротьбу К. Маркс розглядав як головну рушійну силу соціального поступу, а революції називав «локомотивами історії». Політекономічні та соціально-політичні ідеї К. Маркса, як відомо, набули поширення в робітничому русі, ставши ідеологією деяких його течій. Певної популярності набули вони і серед окремих кіл ліворадикальної інтелігенції. Марксову концепцію соціального конфлікту тією чи іншою мірою сприйняли й окремі суспільствознавці кінця XIX – початку XX ст. Проте особливо пошвавився громадський, а отже, і науковий інтерес до конфліктологічної проблематики в середині XX ст. Драматична історія попередніх десятиліть надзвичайно актуалізувала увагу до природи соціальних протистоянь та їхніх трагічних наслідків. У галузі соціології вона, зокрема, поставила під сумнів універсальність пояснювальних здатностей функціоналістської доктрини, виявила неспроможність останньої віднайти задовільні відповіді на питання, що їх поставив перед теорією новітній соціальний досвід.

На думку прихильників цього напряму, конфліктний підхід має більші пізнавальні можливості, ніж класичний марксизм, у дослідженні різноманітності шляхів і форм перетворення соціальної реальності за допомогою широкого спектра конфліктів, які їй притаманні. Теорія конфлікту розвивалася у руслі тієї «марксистської традиції» в соціології, яка склалася на Заході в академічній науці (включаючи також близькі, споріднені концепції «критичної соціології», «соціології соціології» і взагалі ліворадикального критицизму в соціальних науках, представлених такими іменами, як Алвін Гоулднер, Норман Бірнбаум (США), Герберт Маркузе (Німеччина, США), Ерік Фромм, Чарлз Райт Мілс (США) та ін.). Разом з тим вона весь час модифікувалася під впливом тез веберівської багатофакторності в соціальному аналізі, деідеологізації та академічної аналітичності. Конфліктний підхід у соціологічному пізнанні дав змогу

висвітлити, зрозуміти багато актуальних проблем суспільного життя і запропонувати вирішення їх.

Теорія конфлікту Г. Зіммеля орієнтована на пояснення конфліктних процесів у контексті їхніх інтегративних наслідків для соціального цілого і його складових. З огляду на прийняті організмичні припущення, ця зіммелівська теорія спрямована на пошук насамперед позитивних функцій конфлікту, які так чи інакше сприяють збереженню й інтеграції соціального цілого. Значно меншою мірою ця теорія виявляє стурбованість тими функціями конфлікту, які призводять до зміни соціального цілого. Тракткування конфлікту як способу досягнення певної функціональної єдності поклало початок одному з напрямів сучасної соціологічної теорії – конфліктному функціоналізму, що продовжує використовувати численні конфліктологічні ідеї Г. Зіммеля.

Американський дослідник К. Боулдінг обґрунтував дві моделі соціального конфлікту – статичну (сторони конфлікту і відношення між ними) і динамічну (інтереси як сили мотивацій конфлікту). Конфлікт, на думку Боулдінга, – це ситуація, в якій сторони розуміють несумісність своїх позицій і прагнуть випередити супротивника своїми діями. Конфлікт виступає як вид соціальної взаємодії, при якій сторони усвідомлюють своє протистояння і своє ставлення до нього. І тоді вони свідомо організуються, виробляють стратегію і тактику боротьби.

К. Боулдінг пропонує долати і вирішувати конфлікти засобами маніпуляції реакціями, цінностями, схильностями, не вдаючись у радикальні зміни соціального ладу.

Долаючи «методологічний індивідуалізм», притаманний мікрорівневим, психологічним тлумаченням взаємодій у суспільстві, конфліктна теорія зосередила свою увагу переважно на аналізі макромасштабних соціальних об'єктів, де суб'єктами конфліктних відносин є великі спільноти, громадські інститути, партії, корпорації, нації, держави. Змінилася також роль прихильників цього підходу в межах дисципліни: вони вже не тільки головний опонент функціоналізму, що досі домінував, а й рівноправний партнер, складова «провідного струменя» соціологічного теоретизування.

Конфліктологи вже не стільки критики, скільки учасники творчого діалогу, причетні до вирішення актуальних дилем соціального пізнання. Лідери цієї впливової течії в сучасній соціологічній теорії (Р. Коллінз, М. Манн та ін.) не заперечують, що до первісних тез конфліктології було додано нові важливі аргументи, залучено емпіричні докази з нових дослідницьких сфер, а це сприяло оновленню конфліктної парадигми.

1.3. Еволюційний підхід

Еволюціоністська теорія виходить з того, що суспільство розвивається по висхідній лінії – від нижчих форм до вищих. Цей рух є постійним і незворотнім. Представники класичного еволюціонізму (Ч. Дарвін, О. Конт,

Г. Спенсер, Е. Дюркгайм та ін.) стверджували, що всі суспільства, всі культури проходять шлях від менш розвинутого стану до більш розвинутого за єдиним наперед встановленим зразком. Теорії класичного еволюціонізму неодноразово піддавалися обґрунтованій критиці. При цьому висувалися такі доводи:

- багато історичних подій мають обмежений і випадковий характер;
- зростання різноманіття людських популяцій (племен, культур, цивілізацій) не дає підстав говорити про єдиний еволюційний процес;
- наростаюча конфліктогенність соціальних систем не відповідає еволюційним поглядам на зміни;
- випадки відступів, провалів і загибелі держав, етносів, цивілізацій, що мають місце в історії людства, не дають підстав говорити про єдиний цивілізаційний сценарій;
- еволюціоністський постулат про неминучу послідовність розвитку ставиться під сумнів тим історичним фактом, що одні стадії можуть бути пропущені, а проходження інших може виявитися прискореним (наприклад, більшість європейських країн у ході свого розвитку минули стадію рабства);
- не можна ототожнювати еволюцію з прогресом, адже суспільства в ході соціальних змін можуть деградувати, опинитися в кризовому стані, як наприклад, країни на пострадянському просторі в результаті ліберальних реформ, що почалися на початку 90-х років ХХ ст., за основними показниками (соціально-економічними, технологічними, морально-етичними та ін.) виявилися відкинутими в розвитку на багато десятиріч назад;
- класичний еволюціонізм, по суті, виключає людський чинник у соціальних змінах, вселяючи людям спільну думку про неминучість висхідного розвитку.

У 50-х роках ХХ століття Г. і Ж. Ленські, Л. Уайт, Дж. Стюарт, М. Салінс, Е. Сервис, Т. Парсонс та інші дослідники запропонували свої теоретичні підходи до еволюційних змін:

- на відміну від тверджень класичного еволюціонізму про те, що всі суспільства проходять один і той же шлях розвитку від нижчих форм до вищих, представники неоеволюціонізму вважають, що кожна культура, кожне суспільство разом із загальними тенденціями мають свою логіку еволюційного розвитку;
- основна увага зосереджується не на послідовності необхідних стадій, а на причинному механізмі змін;
- при аналізі змін неоеволюціоністи прагнуть уникати оцінок і аналогій з прогресом;
- основні погляди формуються у вигляді гіпотез і пропозицій, а не у вигляді тверджень;
- еволюційні процеси протікають не рівномірно по висхідній лінії, а стрибкоподібно;
- еволюційні зміни носять багатолінійний характер історичного процесу: на кожному новому щаблі суспільного розвитку провідною може стати одна з ліній, що відігравала другорядну роль на попередній стадії.

Фундаментальною у межах еволюціонізму є робота Чарльза Роберта Дарвіна (1809 – 1882) «Походження видів шляхом природного відбору або збереження порід у боротьбі за життя». Ця книга здійснила справжній фурор у всьому світі, а її перший наклад був розкуплений протягом двох днів. У «Походженні видів» Ч. Дарвін майстерно виклав та всебічно обґрунтував наукові основи еволюційної теорії. Основний предмет досліджень Ч. Дарвіна – теорія природного добору, сутність якої полягає у тому, що оскільки народжується багато більше особин кожного виду, ніж скільки їх може вижити, і на основі цього постійно виникає боротьба за існування, то з цього випливає, що всяка істота, яка хоч би і незначно зміниться в напрямі для неї вигідному по відношенню до складних і нерідко змінюваних умов її існування, – матиме більше шансів на збереження і, отже, підпаде природному доборові. Внаслідок могутнього принципу спадковості кожна дібрана різновидність прагнучиме до розмноження своєї нової, зміненої форми. В такий спосіб природний добір майже неминуче має своїм наслідком вимирання менш досконалих форм життя. Висловлюючись метафорично, Ч. Дарвін зазначає, що природний добір щодня, щогодини розсіює по всьому світу найдрібніші зміни, відкидаючи погані, зберігаючи і складаючи добрі, працюючи нечутно, невидимо, де б і коли б тільки не постала до цього нагода, над удосконаленням кожної органічної істоти по відношенню до умов її життя, органічних і неорганічних. Ми не помічаємо самого перебігу цих змін, що повільно відбувається поки рука часу не відмітить минулих віків, та й тоді картина геологічного минулого, що розкривається перед нами, така недосконала, що ми пімічаємо тільки несхожість існуючих форм життя з тими, які колись існували.

1.4. Психологічний підхід

В історію соціології увійшли ті психологічні теорії, які не обмежувалися аналізом суто психологічних явищ, а так чи інакше намагалися розглядати проблеми суспільства, його інтеграційні та рушійні механізми життєдіяльності та розвитку. Інакше кажучи, до психологічного напрямку в соціології, який ще інколи називають психологічною соціологією, або психологізмом у соціології, належать теоретичні системи, предметом дослідження яких є загальні закономірності та рушійні сили суспільного розвитку, а об'єктами виступають суспільство чи великі соціальні спільноти. Отже, до психологічного напрямку в соціології (XIX – початок XX ст.) відносяться ті теорії, які прагнули пояснити суспільство і людину через психологічні феномени. У другій половині XIX століття в психології і психологічному напрямі в соціології чітко визначилися різні підходи до методологічних і теоретичних орієнтацій психологічних досліджень – номіналізм і реалізм. Номіналізм вважає індивіда головним елементом і джерелом діяльності, тоді як реалізм стверджує, що дійсними носіями соціальної реальності є індивідуальні суб'єкти (група, народ, маси, натовп). В

окремих концепціях цей принцип виявляється чітко, в інших трапляється у різних комбінаціях.

Разом із дослідженням проблем навіювання, психологічного «зараження» йшла розробка процесів наслідування та їх значення у житті суспільства. Найвідомішим ученим у цій галузі був Г. Тард. Ідея наслідування має давні корені. Про значення наслідування для виховання людини писав ще Аристотель, проте розгорнуту концепцію цього психологічного явища дав один із основоположників французької соціальної психології, соціолог і криміналіст Габріель Тард (1843 – 1904). Центральною проблематикою основної праці Г. Тарда «Закони наслідування» є дослідження індивіда, а суспільство розглядається як продукт взаємодії індивідів. У цьому він убачає принцип розбіжності між суспільством і природою. Органіцизм і еволюціонізм він вважає концепціями, які не можуть пояснити особливості соціальних явищ. На думку Г. Тарда, в основі соціології лежить колективна психологія, яка вивчає відносини нашого «Я» з іншими «Я» та їх взаємовплив. Кожна людина – унікальна і самотня монада – неподільна єдність і першооснова всього; суспільство існує завдяки індивідам і в індивідах. Але коли б різні «Я» були цілком незалежними одне від одного, то що б їх тоді об'єднувало, тим більше, що соціальні факти існують у матеріальних формах надіндивідуального буття? Цю суперечність між неповторністю, «монадністю» індивіда та реальністю соціального буття з притаманною йому колективною інтерментальною психологією (взаємодією різних способів мислення) Г. Тард намагається подолати за допомогою створеної ним теорії наслідування. Наслідування – це загальна характеристика процесу повторення різних форм буття. Фізика відтворює періодичні рухи, хвилі, гравітації; біологія займається фізико-хімічним відтворенням через появу нових поколінь. Соціологія мусить досліджувати психологічні відтворення результатів наслідування, які мають простір повторюваності, число і вимір. Головною рушійною силою розвитку суспільства є непоборне психічне прагнення людей до наслідування; всі явища людського життя здійснюються під впливом сили прикладу, і кожне з них має наслідувальний характер. Саме тому явища суспільного життя часто схожі між собою, оскільки вони є результатом наслідування у найрізноманітніших формах: наслідування звичаю, моди, симпатії, покори, навчання, виховання та ін. Головним об'єктом наслідування є винаходи та відкриття. Ці новації у суспільстві здійснюються окремі творчі особистості. Проте із часом завдяки наслідуванню з оцих новацій виникають нові відкриття, нові вдосконалення елементів матеріальної та духовної культури. Наділена актом творчої уяви обдарована особа – це єдине джерело всіх новацій. Становлення і розвиток суспільства безпосередньо пов'язані з оцими відкриттями, оскільки вони зумовлюють три основні процеси у суспільстві: повторення відкриттів (завдяки наслідуванню), протистояння ним (опозиція) і пристосування (адаптація). Г. Тард ретельно розробляє всі деталі процесу наслідування. Він розрізняє два типи наслідування – звичаї і моду. У традиційному суспільстві панує звичай, у сучасному – переважає

мода. Відкриття завжди сприймається менш болісно, якщо воно відповідає існуючим традиціям. Адаптація тоді настає швидше, виникає логічний союз наслідувань. І навпаки, коли новація суперечить існуючим звичаям, уявленням, знанням, то гострішою стає логічна дуель наслідувань. Традиційне суспільство характеризується дещо гострішими конфліктами у впровадженні новацій, ніж новітнє. На зміну одним новаціям приходять інші, знову настає наслідування, опозиція та адаптація, і в такий спосіб, згідно з уявленнями Г. Тарда, розвивається суспільство.

Однією з течій у психологічній соціології є інстинктивізм. Інстинкти були відомі ще з давніх-давен. Давньогрецький стоїк Хризіп увів це поняття для пояснення поведінки птахів і тварин, але тривалий час інстинкти залишалися для науки загадкою. На межі XIX – XX ст. дослідження інстинктів у біології стимулювало пошуки пояснення численних явищ людської психіки, які були незрозумілі з раціональної точки зору (гіпноз, установки, страх, гнів тощо) і стали розглядатись як імпульси чи інстинкти. Такі явища були використані окремими вченими для пояснення соціальних процесів, а сама течія одержала назву інстинктивізму. Найбільш розгорнуту концепцію соціологічного інстинктивізму розробив англо-американський психолог Уільям Мак-Дугалл (1871 – 1938) у роботі «Вступ до соціальної психології». Його концепцію ще інколи називають «гормічною» (від грец. *hormē* – поривання, бажання), бо У. Мак-Дугалл вважав, що організмові притаманна вітальна енергія, уособлена в «горме» як рушійна сила в прояві інстинктів. У. Мак-Дугалл розглядав інстинкти як основу життя і пояснював форми людської поведінки та діяльності через детермінацію їх притаманними людині інстинктами. Інстинкти є природженими та набутими; вони обумовлюють особливості мислення і поведінки як індивідів, так і груп. У них – коріння та першоджерела особливостей кожного народу і кожного індивіда.

За визначенням У. Мак-Дугалла, інстинкт – це певна психофізіологічна диспозиція чи схильність, яка спонукає індивіда сприймати певні явища відповідним чином і зазнавати при цьому певних емоційних збуджень і діяти відповідно до них або, принаймні, відчувати потребу до такої дії. Інстинкти, становлячи причину людської думки та діяльності, є немовби спеціалізованими, оскільки кожному з основних інстинктів відповідають конкретні емоційні та вольові прагнення. Технологія соціальних процесів така: «горме» зумовлює дію інстинкту, інстинкт породжує почуття і впливає на свідомість, а разом вони зумовлюють прояв дії чи появу інших процесів – явищ соціального життя. Урізні часи своєї наукової діяльності У. Мак-Дугалл називав неоднакову кількість таких інстинктів, яким відповідають певні емоції. Інстинкту боротьби відповідає почуття страху, інстинкту відрази – емоція огиди, втечі – почуття самозбереження, цікавості – здивування, войовничості – гнів, самоствердження – впевненість у собі, будівництва – чуття творення, стадності – почуття приналежності, батьківському інстинкту – почуття ніжності, а інстинкту відтворення роду – почуття ревності і жіночої покірливості. Існує також коло інстинктів, для яких важко визначити

відповідні емоції; до них належать інстинкти сміху, колекціонерські, сексуальні, інстинкти дряпання, чхання тощо. Через сукупність притаманних кожній людині інстинктів У. Мак-Дугалл намагався створити психологічну теорію суспільства. Загальні, надіндивідуальні процеси він розглядав як форми прояву на соціальному рівні окремих інстинктів або їх сукупності. Здирництво та скнарість він трактував як прояви інстинкту придбання, наслідком чого є процес накопичення суспільного багатства. Війни є наслідком прояву інстинкту войовничості та почуття гніву, схильністю людей до забіякуватості. Релігія розглядається як наслідок прояву інстинктів утечі, цікавості, самоприниження, батьківського інстинкту в їх синтезі, одночасному сумісному прояві. Концепція У. Мак-Дугалла, побудована на інстинктах як першопричинах і механізмах розвитку соціального, багато в чому нагадує принципи соціологічного натуралізму, де соціальне досить опромітеноується і зводиться до біофізіологічного. У цій концепції відсутні емпіричні дані, матеріали глибокого наукового фактажу. Це індуктивна і досить абстрактна схема штучного припасування соціального до інстинктів, своєрідний інстинктивістський редукціонізм. Означена концепція У. Мак-Дугалла дістала досить скептичні оцінки з боку спеціалістів, хоча його книга «Вступ до соціальної психології» свого часу була науковим бестселером і протягом десяти років витримала шістнадцять видань.

Окреме місце у психологічній соціології належить *Зігмунду Фройд* (1856 – 1939) – відомому австрійському лікарю, психологу, соціологу, філософу та засновнику психоаналізу. Система З. Фрейда включає три основних компоненти: теорію несвідомого, вчення про дитячу сексуальність і теорію сновидінь. Він не обмежився аналізом психологічного світу людини, як це робили його попередники. Він намагався поєднати через індивідуальну психіку біологічне і соціальне, індивідуальне і загальне. Розкриваючи сенс людської поведінки через її інстинкти, нахили, пристрасті, потяги, З. Фройд аналізує ці психічні явища у контексті зв'язку із соціальними процесами – нормами поведінки, творчістю, культурою та ін. Він розглядає психіку на трьох рівнях: *несвідоме, передсвідоме і свідоме*. *Несвідоме* – головний елемент і джерело заряду мотиваційної енергії; воно становить суть психіки. *Передсвідоме* містить психічні акти, що можуть бути усвідомлені суб'єктом за певних умов, а *свідоме* розглядається як елемент надбудови, що виростає над несвідомим і перебуває з ним у постійному конфлікті та залежить від нього. Домінуючим серед людських інстинктів у сфері несвідомого є *лібідо* (від грец. *libido* – статевий потяг, пристрасть). Це – загальна причина людської поведінки, діяльності, прояву характеру тощо. Лібідо включає любов батьків, загальнолюдську любов, дружбу, ненависть, творчість, боротьбу та ін. Кожна людина з моменту народження перебуває під впливом імпульсів лібідо, на основі чого виникає так званий *Едіпів комплекс*. Це – одне з центральних понять у психоаналізі З. Фрейда. Його сутність полягає у несвідомому статевому потязі до батьків протилежної статі та намаганні фізично усунути одного з них – представника однорідної статі. З. Фройд назвав цей комплекс іменем давньогрецького міфологічного героя Едіпа,

який у сутичці вбиває людину, не знаючи, що то його батько, й одружується з удовою, не відаючи, що це його мати. Дізнавшись про скоєне, Едіп переживає почуття провини. З. Фройд зазначає, що Едіпів комплекс характерний для чоловіків, а для жінок – це *комплекс Електри* (за ім'ям дочки Агамемнона, яка допомагала брату вбити свою матір, тому що та разом зі своїм коханцем замордувала Агамемнона). У науковому вжитку в поняття «Едіпів комплекс» часто вкладають і комплекс Електри. Згідно з концепцією З. Фрейда, Едіпів комплекс викликає у людини почуття провини і призводить до конфлікту у сфері несвідомого. Автор вважав, що першим об'єктом любові для хлопчика є мати, а для дівчинки – батько, бо сексуальність притаманна людині ще з раннього дитинства. Але така любов ганебна і осудлива. У дорослому віці людина начебто пригадує своє бажання усунути одного з батьків і зайняти його місце. Це відкриття викликає в особі гнів, обурення, і вона намагається подолати його – витіснити у несвідоме. Проте витіснені неприємні наміри не зникають безслідно, а залишаються у підсвідомому, посилаючи до свідомого імпульси, які людина відчуває як почуття провини, але не розуміє її причини. Так виникає невротичний стан, пов'язаний з реакцією організму на імпульси несвідомого з його прагненням до задоволення та системою зовнішніх заборон – *табу*. Наслідком цього є істерія, неврастенія та інші психічні розладнання, що мучать невротиків.

Едіпів комплекс може знаходити прояв у сновидіннях, коли комплекси ненависті, бажань і провини у нормальних людей виявляють себе у різних формах, у тому числі й таких, які у невротиків демонструються відкрито і гіпертрофовано. На основі цього З. Фройд створює модель особистості, яка складається з трьох елементів: «Воно» (*Id*), «Я» (*Ego*), «Над-Я» (*Super-Ego*). «Воно» – несвідоме – складається із забутих вражень дитинства, природжених інстинктів, загадок, що пов'язують людину з далекими предками доісторичних часів. «Воно» складне, ірраціональне та становить основу життя і діяльності індивіда, керується і підкоряється лише чуттєвому принципу задоволення безвідносно до соціальних обставин і реалій. «Я» – сфера свідомого, посередник між «Воно» та зовнішнім світом – природою, суспільством, соціальними інститутами тощо. «Я» вимірює та зіставляє доцільність «Воно» з «принципом реальності», доцільністю і зовнішньою необхідністю. Сфера свідомого обмежена і впливає із субстрату несвідомого («Воно»). Уся специфіка і властивості особи – почуття, мислення, фантазії, уявлення безпосередньо пов'язані з відтворенням несвідомого. «Над-Я» – внутрішнє сумління особистості, «моральний цензор», який оцінює конкретні обставини та ситуації з точки зору соціальної чи моральної оцінки. «Над-Я» знаходиться між «Воно» та «Я». «Воно» вимагає максимального задоволення і владно диктує «Я» свої вимоги. «Я» намагається зберегти баланс, рівновагу і згоду з «Воно» та зовнішнім світом – соціальною дійсністю. Але бажання насолоди й задоволення здебільшого зіштовхується з існуючою системою соціальних заборон – *табу*. Тому «Я» не завжди здатне зберігати рівновагу і консенсус із «Воно». Постійні конфлікти між прагненнями до задоволеності та зовнішніми заборонами породжують

«Над-Я», яке і визначає, чи дане явище моральне, чи воно належить до категорії заборонених, до табу. На основі суперечностей і антагонізмів, які виникають між «Воно» та «Я», включаючи і вартового – посередника «Над-Я», З. Фройд будує свою гіпотезу, згідно з якою сексуальні потяги є головними детермінантами індивідуального і соціального процесів. Несвідоме віддає свідомому значну частину свого змісту – психічного багажу. Проте свідоме не завжди його сприймає чи усвідомлює, тоді як вартовий «Над-Я» зменшує чи витісняє інформацію несвідомого або перетворює її на інші види та форми діяльності, враховуючи існуючі заборони у вигляді норм, санкцій, соціального контролю з боку держави, моралі, релігії тощо. Такі процеси трансформації імпульсів несвідомого З. Фройд називає *витісненням* і *сублімацією*. Витіснення і сублімація є захисними механізмами, через які психічний акт, не здатний проникнути у свідомість, стає несвідомим, тобто відсувається назад. Сублімація як захисний механізм спрямовує енергію несвідомого (лібідо) на соціально сприйнятливі цілі та об'єкти, транспортує енергію інстинкту «Воно» у форми та види загально визнаної і морально схвалюваної діяльності та її результатів. Отже, *сублімація* – це піднесення суб'єктивної діяльності від нижчих, нищих форм до вищих, вишуканих і шляхетних. За допомогою процесу сублімації З. Фройд намагається пояснити все багатство суспільних явищ і процесів. Спираючись на свої досягнення у вирішенні проблем психології індивіда, З. Фройд звертається до дослідження історії та культури з метою пошуків там сексуальних комплексів. Такий підхід відображено у його роботах «Тотем і табу», «Психологія мас і аналіз людського».

Методологічним принципом аналізу всіх соціокультурних процесів у творчості З. Фрейда став, по суті, принцип сублімації. Вчений розглядає культуру як сублімовану діяльність, що виникає на основі відмовлення від задоволення імпульсів несвідомого. Культура – це діяльність, обернена у сферу творчості. Процес розвитку культури зменшує долю людського щастя, бо чим більше сублімованих форм діяльності, тим більшою мірою залишаються незадоволені природні бажання людини та її відчуття провини. Інтересам культури З. Фройд протиставляє любов, якій культура загрожує своїми заборонами. На думку З. Фрейда, суть і основу культури становить відмова від первісних потягів, а тому культура є будівлею на замінованому майданчику, оскільки дикі та злі первісні імпульси у людини не зникають, а сублімуються у здобутках культури. Людство має певні досягнення у науці, техніці, мистецтві, у підкоренні природи, але це не знімає напруження, не дає щастя і не зменшує страждань. Первісна людина не мала обмежень у задоволенні своїх бажань і була впевнена, що вона щаслива, тоді як людина культури замінила можливість бути щасливою на почуття власної безпеки. Вона придушує свої бажання, обмежена тягарем численних табу і тому приречена на страждання.

Теорія психоаналізу викликала досить сильну опозицію і неприйняття, в основі чого були більше моральні, аніж наукові міркування. Адже теоретичні положення психоаналізу, при всій спірності та критичній оцінці

сучасниками, все ж мали за собою досить міцну аргументацію – психотерапевтичний метод і практичні досягнення З. Фрейда у лікуванні неврозів. Його вчення лягло в основу багатьох напрямів і шкіл у різних галузях знання. Психоаналітична орієнтація виявилася дуже поширеною і в соціології. Концепцію З. Фрейда розвивали його послідовники та учні, на її основі виникли такі течії, як неофройдизм (К. Хорні, Е. Фромм, Г. С. Саліван), фройдомарксизм (Г. Маркузе, Ф. Райх), численні напрями у лінгвістиці, герменевтиці. Принципи психоаналізу широко застосовуються при дослідженні проблем соціалізації особистості, у вивченні безробіття, у політичній психології.

1.5. Інтеракціонізм

Це теорія мікрорівня, яка вивчає головним чином взаємодію людей. Інтеракціонізм зародився у рамках чиказької школи, першим його представником був *Джордж Герберт Мід*. Проте поняття «інтеракціонізм» увів у 50-х роках ХХ ст. *Г. Блумер*, відокремивши цей напрям від інших, у яких поведінка людини – це реакція на певний стимул. Інтеракціоністи вважають, що між стимулом і реакцією є важливий компонент – інтерпретація, тобто взаємодія із собою. Ця взаємодія є визначальним моментом у формуванні людської дії. Дж. Мід вважав, що людський розум має три важливі якості: 1) використання символів для позначення об'єктів навколишнього середовища; 2) вироблення альтернативних варіантів дії стосовно цих об'єктів; 3) відкидання неправильних варіантів дій та вибір правильного шляху. Дії розуму – процес відбору конвенційних символів. Іншими словами, всі об'єкти реальності одержують символічний вираз. Цими символічними виразами є слова, цифри, жести, міміка, предмети. Наприклад, символом країни є її прапор, герб, гімн. Символи, якими позначають предмети, як правило, єдині в рамках одного суспільства. Розуміючи конвенційні (тобто загальноприйняті) символи, людина користується ними у спілкуванні з іншими, «програє» в уяві варіанти альтернативних дій партнера по взаємодії, може поставити себе на місце іншої людини. Здатність поставити себе на місце іншого підвищує ефективність внутрішнього програвання дії, оскільки люди можуть краще оцінювати наслідки своїх дій для інших, а отже, підвищити ймовірність співробітництва в ході взаємодії. Тобто, людська поведінка – це своєрідна гра, вона змінюється кожної миті, виходячи з інтерпретації символів (слів, жестів, міміки) інших людей і внутрішнього програвання різних варіантів реакції на них. Відповідно, суспільство та соціальні інститути – це організовані взаємодії різних індивідів. Учасники будь-якої ситуації взаємодії постійно перебувають у процесі прийняття ролі, вибору варіантів дії, прийняття остаточного рішення. Інтеракціонізм розглядає суспільство як сконструйований феномен, породжуваний взаємодією між індивідами, які прагнуть пристосуватися один до одного.

Серед парадигм сучасної соціології чільне місце займає *символічний інтеракціонізм* – теоретично-методологічний напрям у західній соціології та соціальній психології, що зосереджується на осмисленні та аналізі соціальних взаємодій, переважно в їхньому символічному змісті. Символічний інтеракціонізм ґрунтується на переконанні, що природа людини і упорядкованість суспільного життя є продуктом соціальної комунікації, повсякденної взаємодії людей, постійного взаємного пристосування. Соціальну взаємодію (інтеракцію) при цьому розглядають як таку, що відбувається не безпосередньо (за схемою стимул – реакція), а опосередковується певними символічними засобами, яким кожен учасник взаємодії надає відповідного значення. Символічними посередниками взаємодії здебільшого є слова, але виконувати цю функцію можуть будь-які предмети або дії (наприклад, вираз обличчя, жест тощо). Найпростішим прикладом може бути мовне спілкування: на очікувану реакцію можна сподіватися лише у тому разі, якщо співрозмовники надають своїм словам однакового значення. Мови (усні, письмові їхні форми, графічні тощо) є надзвичайно складними системами символічних засобів людської комунікації. Окрім мов, люди створили ще й безліч інших символічних систем, без використання яких не можна уявити собі суспільного життя і які організують досвід людей, допомагають координувати спільні дії, підтримують згуртованість суспільства. Отже, сутність символічного інтеракціонізму – в аналізі символічних аспектів соціальних взаємодій. Причому велику увагу приділяють основному символічному засобу взаємодії – мові. Соціальний символ є необхідним елементом виконання будь-якої соціальної ролі, без якої говорити про взаємодію абсурдно. За соціальними символами стоїть співвіднесення особою власних дій із соціальними нормами та взірцями поведінки. Знаючи соціальні символи як знаки взаємодії, можна вивчати їх особливості.

Досить вдало інтерпретував символічний інтеракціонізм американський соціолог *Нейл Селсер*. Він зазначає, що люди не реагують несвідомо безпосередньо на взаємодії зовнішнього світу, як тварини на будь-які стимули. Натомість, люди надають певного значення отриманим стимулам і реагують великою мірою на ці значення або символи, а не на самі стимули. Серед символів, на які реагують люди, можуть бути: мова, окремі слова, предмети, дистанція, на якій спілкуються люди, вирази їх обличчя та вчинки. Минулий досвід людини і взаєморозуміння того, що означають певні символи, як правило, на думку вченого, полегшують спілкування людей. Прихильники теорії символічного інтеракціонізму спостерігають дії людей у звичайних обставинах, форми, які люди надають своїм діям, і те, чому вони це роблять.

Сучасні концепції символічного інтеракціонізму розвивалися в результаті засвоєння та перероблення ідей Дж. Міда. Його прихильники (Г. Блумер, І. Гофман, Т. Шибутані та ін.) дотримувалися головної тези: соціологія має за об'єкт дослідження процес символічної взаємодії – інтеракції індивідів у суспільстві, яка розуміється переважно як «система

комунікацій міжособистісного спілкування». На їхню думку, соціальний світ, як і особистість, є продуктом рольової взаємодії між людьми на основі узагальнених символів. Отже, соціальний світ наповнений суб'єктивністю і являє собою через смислову призму – організований світ культури. Причому ця система значимих символів відіграє роль «скрепи» соціального порядку. Така «символічна взаємодія» між людьми у повсякденному житті акцентує увагу на комунікативних формах – мові, інформаційних процесах, засобах зв'язку та ін. З цього виходить, що процес взаємної інтерпретації, яку надають люди сприйнятим символам і виробам загальних визначень, необхідних для взаємного розуміння, являє собою елементарну «клітинку» соціального життя.

Людське суспільство, згідно з ідеями Г. Блумера (США), виступає різнобічним соціальним процесом, в якому люди зайняті побудовою спільних дій, з метою вирішення наявних ситуацій. У цьому теоретичному напрямі виявляються *дві школи* символічного інтеракціонізму – *чиказька та айовська*. Прихильники першої, вивчаючи взаємодії, роблять акцент на їхньому процесуальному аспекті, представники іншої – на стабільних символічних структурах. Соціальний процес розглядається соціологами як вироблення та зміни соціальних значень, які не мають суворої причинової обумовленості й більшою мірою залежать від суб'єктів взаємодії, ніж від об'єктивних причин. Соціальне середовище трактується як результат взаємодії людей, котрі використовують ті чи інші символи і значення для зміни цього середовища.

Окремим напрямком інтеракціонізму є *теорія ролей*. Її засновником є *Джекоб Марено* – лікар і соціолог. Він першим почав займатися розробкою поняття «соціальна роль». Дж. Марено запропонував розглядати суспільство як систему ролей, що обмежують і направляють поведінку людей. З його погляду життя – це театр:

- як і актори, члени суспільства займають певні позиції, статуси у суспільстві;
- актори дотримуються Сценарію, а люди – писаних і неписаних норм;
- актори підкоряються режисерові, а члени суспільства – тому, у кого вищий статус, влада;
- актори реагують на роль партнера, а люди – на ролі (свої та інших людей), і в результаті коректують свою поведінку;
- актори реагують на публіку, а члени суспільства – на інші групи, на референтну групу (тобто людину або групу, яка є для них ідеалом);
- актори виконують роль, залежно від таланту, а люди – залежно від знання ролі, її засвоєння, навичок програвання, можливості зрозуміти іншого, увійти в його положення, а також під впливом «Я-образу», тобто думки про самих себе.

У рамках соціології символічного інтеракціонізму мали місце кілька підходів. Перший з них – так званий «драматичний підхід», розроблений І. Гофманом (спираючись на «психодраматичну модель» соціального світу

Дж. Марено), – ототожнює елементи сценічної дії і соціальної взаємодії. Цей підхід опирався на теорію взаємодії як гру і перебував під дією соціально-психологічних і структурно-функціоналістичних теоретичних орієнтацій. У цій «версії» людина веде гру разом із іншими індивідами, а характер і процес їхньої взаємодії зумовлюється завдяки таким ототожненням, як: «сценарій», «аудиторія», «актор», «маска». Соціальний світ як драма має свій сценарій, у процесі гри актори виступають на сцені, де і відбуваються соціальні дії. Завдання «драматургічної» соціології в окремих випадках полягало у тому, щоб знайти шляхи, способи пристосування індивідів до «сценарних» умов соціальної системи.

Інший підхід є суто методологічним – рефлексивна соціологія, або «соціологія соціології», розроблена американським соціологом *Ельвіном Гоулднером*. Він припускав неминучість неточностей, хибності у соціологічних теоріях з тієї причини, що загальні уявлення про світ, які підсвідомо поділяють люди, і сукупність переконань, які властиві тій чи іншій групі людей, до якої входить і сам теоретик чи соціолог, – не збігаються одне з одним. А значить, постає питання: «чи здатна соціологія перебороти цю власну обмеженість, і які теоретичні та практичні озброєння повинен використовувати соціолог для корекції неточностей та перекручень, що неминуче виникають?». У такий спосіб, «соціологія соціології» являє собою програму соціологічної діяльності, що автоматично коректує власну реалізаційну діяльність, критично оцінює та виправляє помилки, які виникають при освоєнні та пізнанні навколишнього світу.

Значний соціологічний інтерес становить концепція інтеракціонізму американського соціолога *Чарльза Кулі* (1864 – 1929). У своїй праці «Природа людини і соціальний порядок» він розглядає суспільство як психологічний організм, що виявляє свою цілісність завдяки тісній взаємодії між індивідом, групами, де основу цієї взаємодії зумовлює психічна природа людини. Саме через комунікативні процеси, через інтеракцію (взаємодія людини з людиною) індивід входить у різні сфери системи суспільних відносин. Люди пізнають соціальну дійсність, цінності, ідеали, набувають досвіду, здобувають знання виключно через свої взаємні контакти, завдяки яким і відбувається соціалізація людини, формування її власного світосприйняття, свідомості. Процес «входження» людини у соціальний простір Ч. Кулі детально розкриває у своїй концепції «дзеркального Я». Вчений стверджує, що «Я» – це свого роду дзеркальне відбиття сукупності тих вражень, які «я» справляє на людей, котрі його оточують. Виходячи з цього, вчений виділяє три основних цикли дії «дзеркального Я»:

- яким я видаюся іншому індивідові;
- як він оцінює мій образ;
- яким є наслідок цього сприйняття – почуття гордості чи пригнічення.

Внаслідок цих уявлень і почуттів «Я» синтезує соціальне та особистісне як результати своєї контактної дії із навколишнім соціальним середовищем. Саме завдяки взаємодії з іншими людьми людина стає людиною.

За словами Дж. Александера, всю сучасну соціологічну теорію можна грубо поділити на «функціоналістську» та «конфліктологічну», причому не тільки в царині загальної теорії, а й у спеціалізованих сферах емпіричних досліджень. За аргументами іншого авторитетного теоретика Рендела Коллінза (США), у світовій соціологічній думці простежуються три головні традиції: конфліктна (К. Маркс, М. Вебер, сучасні теоретики конфлікту); позитивістська (О. Конт, Е. Дюркгайм, Т. Парсонс та інші дослідники «ритуалів громадської солідарності»), а також, дещо окремо, мікроінтеракціоністська традиція (що асоціюється з поглядами Ч. Кулі, Дж. Г. Міда, Г. Блумера, Г. Гарфінкеля та їх послідовників).

2. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Теорії соціалізації особистості

У цілому соціалізація – це процес, через який індивід набуває знань, цінностей, соціальних навичок і соціальної чуттєвості, що дозволяють йому інтегруватися у суспільство та поводитися там адаптивно. Строго кажучи, це визначення рівною мірою застосовується до людей усіх віків, і, у дуже реальному сенсі, соціалізація – це життєвий досвід. Однак, частіше за все цей термін використовується стосовно процесів, через які дитині навіуються цінності суспільства і її власні соціальні ролі. Поняття «соціалізація» має більш як столітню історію існування і є дуже поширеним. У 1956 році цей термін було внесено до реєстру американської соціологічної асоціації. У кінці 60-х років проблема соціалізації стала виступати як міждисциплінарна, і увага до неї підсилилася з боку спеціалістів різних наук: філософів, соціологів, педагогів і психологів. У широкому розумінні цього слова поняття «соціалізація» означає розвиток людини як соціальної істоти, становлення її як особистості. По суті, соціалізація – це процес входження індивідів у суспільство через різні спільноти, колективи, групи завдяки засвоєнню норм, ідеалів, цінностей шляхом виховання і навчання. Соціалізація стосується процесів, завдяки яким люди навчаються жити сумісно і ефективно взаємодіяти один з одним, а також якостей, яких індивід набуває в цьому процесі. Соціалізація є надзвичайно важливим процесом як для суспільства, так і для окремих людей зокрема. У ході його не тільки людина набуває якостей, необхідних їй для життєдіяльності в суспільстві, але й відбувається становлення всього соціального досвіду, тобто світу людини. Соціалізація забезпечує спадкоємність історичного розвитку. Несоціалізованих людей не буває. Асоціальна поведінка – це результат упущень у ході соціалізації. Термін «соціалізація», незважаючи на його широку поширеність і більш як столітню історію існування, не має

однозначного трактування серед різних представників психологічної науки. Пов'язану з ним галузь соціального знання почали розробляти Г. Тард і Ван Женнеп. Г. Тард використовував його для позначення процесу входження індивіда до нації, народу, суспільства шляхом універсального засобу наслідування. Проблеми соціалізації дискутувались А. Валлоном і Ж. Піаже. Передумови для першого концептуального підходу були створені Е. Дюркгаймом.

Теорія соціалізації повинна встановити, під впливом яких соціальних факторів утворюються ті чи інші особливості особистості, механізм цього процесу і його наслідки для суспільства. Аналіз сутності соціалізації, її закономірностей, направленості та ін. є дуже важливим для теорії і практики управління соціальними процесами. Знання закономірностей та механізмів процесу соціалізації особистості потрібно для створення методологічних засад організації системи виховання, яка здатна була б у ситуації швидких соціальних змін управляти умовами формування особистості як тими формами діяльності, в які включається людина на основі потреб соціально-економічного розвитку суспільства та потреб самореалізації особистості в процесі освоєння будь-яких сфер людської життєдіяльності.

Основними теоретичними напрямками дослідження процесу соціалізації є: *біогенетичний підхід, соціогенетичний підхід, інтераціоналізм, психоаналітичний підхід і когнітивістський підхід.*

Теоретичним підґрунтям *біогенетичного підходу* виступають еволюційна теорія Ч. Дарвіна і біогенетична теорія Е. Геккеля. Усі біогенетичні теорії виходять з того, що розвиток особистості визначається біогенетичними чинниками, і, отже, численні типи соціальної поведінки зумовлені генетично. Соціокультурні умови лише визначають темп розкриття природжених задатків і здібностей, але не впливають на їх наявний розвиток і дозрівання відповідно до внутрішнього плану. Одним із найвпливовіших представників цього напрямку був американський дослідник Дж. Ст. Холл. Згідно його теорії рекапітуляції, онтогенез повторює філогенез, тобто кожна людина у своєму розвитку проходить ті стадії, що і людство в ході еволюції. Дж. С. Холл виокремив чотири основних етапи соціального розвитку: 1) етап немовляти (дитина подібна до тварини); 2) дитинство (відтворюється період мисливства і землеробства); 3) підліток (відповідає початку цивілізації, оскільки дитина здатна до навчання і підкоряється дисципліні); 4) юність (відображає перехідну епоху, період «бурі і натиску», зародження сучасної цивілізації, де людина характеризується поганою адаптацією і емоційною нестабільністю). Іншим представником біогенетичного напрямку в аналізі процесу соціалізації був А. Гезелл. Він створив спіральну модель розвитку, яка розглядає будь-які людські здібності та вміння як такі, що виникають самі собою як результат дозрівання і не залежать від навчання і практики. Індивідуальні відмінності, які визначаються генетично, зумовлюють відмінності у процесі дозрівання окремої особистості. Модель розвитку є спіральною, оскільки, на думку А. Гезелла, деякі форми поведінки повторюються на різних вікових етапах.

Отже, біогенетичні теорії розглядають розвиток і соціалізацію людини як результат існування її вроджених механізмів, сформованих у ході тисячолітньої еволюції.

Соціогенетичний підхід об'єднує велику кількість етнопсихологічних, соціально-психологічних теорій та емпіричних досліджень (Р. Бенедикт, Дж. Мід). Головна теза підходу полягає в тому, що різні типи особистості є продуктом різних культур. Культура при цьому виконує функцію стандартизації: інтегровані в особистості соціокультурні елементи стають для людини нормою (стандартом) відчуття, мислення і дій. Соціалізація відіграє інтегруючу функцію: на основі стандартів соціального мислення і дій у людини формується почуття належності до певної соціокультурної спільноти. Соціокультурні умови визначають напрямок розвитку дитини. Головним результатом соціалізації є адаптація людини до культури, в якій вона живе. Серед соціологічно орієнтованих концепцій соціалізації найбільш цікавим є символічний інтеракціонізм Дж. Міда, в якому робиться наголос на взаємодії індивіда зі своїм соціальним оточенням.

На думку *інтеракціоністів*, людина осягає світ через символічні значення, вони набуваються людиною в ході соціалізації в результаті участі у численних інтеракціях. Головним результатом соціалізації є розвиток самосвідомості (self), яка має соціальну природу і формується у процесі взаємодії з Іншими. У соціальному розвитку людина проходить дві фази: на першій з них (game) вона засвоює ролі значущих Інших, а на другій (play) вчиться «володіти» ролями, підпорядковувати їх. Соціальний розвиток полягає у формуванні певного рольового репертуару, причому дитина здатна стати об'єктом у власних очах настільки, наскільки вона здатна грати роль Іншого. У результаті створюється образ «узагальненого Іншого», в якому втілюються соціальні норми. Відправним пунктом концепції Дж. Міда є не окремий індивід, а процес соціальної взаємодії, в ході якого тільки і формуються індивідуальні якості. Символічний інтеракціонізм розглядає соціалізацію як процес засвоєння індивідом певної системи соціальних ролей, з якою пов'язані соціально-культурні значення і символи. Самосвідомість особистості, її Я також є похідною від спілкування. За допомогою символів дитина починає керувати власною і чужою поведінкою і здатна набувати нових значень не тільки за допомогою особистого досвіду, а через комбінації існуючих значень і аналогій із ними. Головним агентом соціалізації є первинна група, причому відзначаються функції дитячої ігрової групи у навчанні ролям і поведінці в ролі. «Прийняття ролі Іншого» – це головний механізм соціалізації. Спочатку дитина орієнтується на експектації «значущих Інших» (батька, матері), але в міру розширення контактів відбувається генералізація, і об'єктом орієнтації стає «генералізований Інший», який ототожнюється Дж. Мідом із узагальненою соціальною групою.

Конкретизацією соціогенного підходу є соціально-екологічна концепція американського вченого У. Бронфенбреннера. Він вважає, що при аналізі соціалізації необхідно враховувати всю сукупність чинників

навколишнього середовища й умов життя: мікро- і макросоціальне оточення, вплив засобів масової інформації, національні та культурні особливості, характеристики соціальних інститутів тощо. Розвиток особистості є результатом взаємодії об'єктивних особливостей її соціального оточення і суб'єктивних процесів та переживань. Оскільки соціальне оточення постійно змінюється, процес соціалізації не завершується ніколи. Отже, соціоекологічний підхід визначає соціалізацію як складний процес, в ході якого індивід реконструює своє багаторівневе життєве середовище, відчуючи вплив усіх елементів цього середовища і взаємозв'язків між ними.

До соціогенетичного напрямку належить також *біхевіоризм*. Головна теза біхевіоризму полягає в тому, що особистість у всіх своїх проявах формується навколишнім середовищем, причому більшість форм поведінки набувається шляхом навчіння, тому особистість є продуктом усієї своєї власної теорії навчіння. Навчіння соціальним діям відбувається в результаті спостереження за поведінкою інших людей і наслідування за значущими моделями. На думку А. Бандури, процес соціалізації є, по суті, процесом моделювання. Необхідним елементом процесу навчіння є підкріплення, тобто реакція інших людей на поведінку індивіда.

Загальним теоретичним підґрунтям *психоаналітичних* трактовок процесу соціалізації слугувала теорія З. Фрейда. Процес соціального розвитку є процесом послідовного оволодіння особистістю своєю лібідозною енергією, відкритий вияв якої суперечить нормам культури. В такий спосіб соціалізація є процесом оволодіння природними інстинктами за допомогою тих чи інших захисних механізмів особистості. Неофрейдистські концепції соціалізації акцентували увагу на аналізі «Его» як головного засобу адаптації в ході соціального розвитку особистості.

До основи *когнітивістських теорій* покладено положення Ж. Піаже, згідно якого психологічні новоутворення кожного вікового етапу в житті індивіда визначаються розвитком когнітивних структур. На кожній стадії розвитку мислення формуються нові навички, що визначають межі научуваності в широкому сенсі: не тільки можливість навчання тим чи іншим математичним операціям, але й можливість осягнення тих чи інших соціальних дій. Л. Колберг вважає, що соціальний розвиток індивіда є процесом осягнення ним сукупності соціальних норм і правил та підпорядкування своєї поведінки соціальним вимогам. Динаміка процесу соціального розвитку – це рух від пасивного і конформного прийняття соціальних норм до розуміння соціальних вимог як узгодження між вільними людьми, до навичок соціальної взаємодії поза рамками рольових вимог з опорою на систему універсальних моральних принципів.

Усі існуючі концепції та підходи у дослідженні процесу соціалізації можна розглядати з точки зору двох гілок: американської і французької, кожна з яких має свою специфіку. Американські дослідники схильні звужувати смисл цього поняття: соціалізація розглядається як процес навчання, шлях прийняття групових норм, адаптація. Французькі вчені

розглядають соціалізацію ширше – як весь комплекс взаємовідносин між людиною та суспільством. На думку Н. В. Андреєнкової, головна відмінність американської і французької концепції соціалізації полягає в тому, що американці виходять з розуміння суспільства як організації індивідів, водночас як французи розглядають суспільство як первісне ціле. Дослідники, що займаються цією проблемою, належать до різних теоретичних шкіл і напрямків, вони працюють у галузі соціальної, дитячої психології та психології особистості.

2.2. Сутність, етапи і фази соціалізації

Соціалізація являє собою процес становлення особистості, поступове засвоєння нею вимог суспільства, придбання соціально значущих характеристик свідомості й поведінки, які регулюють її взаємини із суспільством. Соціалізація особистості припускає, що об'єктом дослідження є не одна чи декілька, а весь комплекс суспільно значущих якостей людини в їхній тісній єдності та взаємодії. Вони охоплюють усю сукупність рис свідомості й поведінки: знання, переконаність, працьовитість, культуру, вихованість, прагнення жити за законами краси, фізичну підготовку та ін.

Соціалізація особистості починається з перших років життя і закінчується періодом громадянської зрілості людини, хоча, зрозуміло, повноваження, права й обов'язки, набуті нею, не свідчать про те, що процес соціалізації цілком завершений: за деякими аспектами він продовжується все життя.

Для успішної соціалізації, за Д. Смелзером, необхідна дія трьох фактів: сподівання, зміна поведінки і прагнення відповідати цим сподіванням. Процес формування, на його думку, відбувається на трьох різних стадіях: 1) стадії наслідування і копіювання дітьми поведінки дорослих; 2) ігрової стадії, коли діти усвідомлюють поведінку як виконання ролі; 3) стадії групових ігор, на якій діти учаться розуміти, що від них чекає ціла група людей.

Французький психолог Ж. Піаже, зберігаючи ідею різних стадій у розвитку особистості, наголошує на розвитку пізнавальних структур індивіда і їхній наступній перебудові залежно від досвіду і соціальної взаємодії. Ці стадії переміняють одна іншу у визначеній послідовності: сенсорно-моторна (від народження до двох років), операційна (від двох до семи), стадія конкретних операцій (з семи до одинадцяти), стадія формальних операцій (з дванадцяти до п'ятнадцяти). Багато психологів і соціологів підкреслюють, що процес соціалізації продовжується протягом усього життя людини, і стверджують, що соціалізація дорослих відрізняється від соціалізації дітей декількома моментами. Соціалізація дорослих скоріше змінює зовнішню поведінку, у той час, як соціалізація дітей формує ціннісні орієнтації. Соціалізація дорослих розрахована на те, щоб допомогти людині набути визначених навичок. Соціалізація в дитинстві більшою мірою має справу з мотивацією поведінки.

Основними етапами соціалізації особистості є: дитинство, юність, зрілий вік, старість.

Соціалізація повинна починатися *в дитинстві*, коли приблизно на 70% формується людська особистість. Варто запізнитися, як почнуться незворотні процеси. У дитинстві закладається фундамент соціалізації особистості, але в той же час це самий незахищений етап її розвитку. Діти, ізольовані від суспільства, у соціальному плані програють. Натомість, коли дорослі потрапляють в ізоляцію не за своєю волею на тривалий термін, вони духовно і соціально не гинуть, а, переборюючи труднощі, розвивають свою особистість. Отже, початкова соціалізація і продовжена – це якісно різні етапи. Соціалізація – акумулятивний процес, у ході якого накопичуються соціальні навички, її часто розуміють як підготовку дітей до життя у світі дорослих. Діти і дорослі розрізняються безліччю ознак: ростом, фізичною силою, розумовими здібностями й умінням їх з вигодою застосовувати, відношенням до небезпеки і ризику, співвідношенням розумових і емоційних компонентів, обсягом набутих знань, здатністю учитися на власних помилках, умінням приймати правильні рішення в складних ситуаціях, прагненням брати на себе додаткову відповідальність. Проте найголовнішою відмінністю дорослого від дитини є виконання соціальних ролей. Діти – це єдина категорія населення, що не має соціальних статусів і соціальних ролей, якщо не вважати статусів «дитина», «чоловіча / жіноча стать», «син / донька», «племінник» та ін., які вони ще не осмислюють повною мірою. Діти не є виробниками матеріальних благ і не відносяться до категорії економічно самостійного населення, у них не може бути професійних, економічних і політичних статусів і ролей. Їм не знайоме те, з чого складається суть статусів – коло прав і обов'язків. Вони не знають обов'язків інженера, листоноші, парламентарія, чи парафіянина. Вони не знають, що таке відповідальність. Діти не знають, що таке соціальні норми, хоча багато з цього їм дорослі розповідали. Теоретичні і дуже приблизні знання про соціальні ролі не дозволяють стверджувати, що діти опанували ними чи засвоїли їх. У ролі вони грають, але не поведуться відповідно до вимог соціальної ролі. У дітей тільки ігрове освоєння соціального світу: хлопчики грають у війну, а дівчата – у ляльок. Дорослі ніколи не грають у ролі, якщо не вважати ігровий метод навчання в бізнесі. Отже, два світи – дитячий і дорослий – розрізняються з погляду соціалізації. Вони знаходяться на різних кінцях цього процесу. Головне розходження – це ступінь оволодіння соціальними ролями.

Юність завершує активний період соціалізації. До юнаків звичайно відносять підлітків і молодих людей у віці від 13 до 19 років. Їх ще називають тінейджером. У цьому віці відбуваються важливі фізіологічні зміни, пов'язані з настанням статевої зрілості, яке спричиняє визначені психологічні зрушення: появу потягу до протилежної статі, агресивність, яка нерідко невмотивована, виявляється схильність до необміркованого ризику і неуміння оцінити ступінь його небезпеки, підкреслене прагнення до незалежності і самостійності. Психофізіологічні зміни не можуть не

вплинути на хід і зміст соціалізації. Схильність до інновацій і творчості, невизнання всіх і всяких авторитетів, підкреслена автономія і незалежність породжують особливе явище, яке називається молодіжною субкультурою. Вона асоціюється з такими головними негативними рисами, як алкоголь, наркотики, секс і насильство, що виступають символами «нової свободи». Підлітковий період називають «важким віком», «переломним періодом». Його зміст полягає в зміні поведінкових характеристик: від майже повної слухняності, властивої малим дітям, юнаки переходять до стриманої слухняності – схованій непокорі батькам. Якщо раніше, у дитинстві, вони дивилися на світ очима своїх батьків, то тепер вони ведуть ніби подвійний рахунок: у підлітків і юнаків вибудовується рівнобіжна система цінностей і поглядів на світ, що частково перетинається з позицією батьків, а частково – з поглядами однолітків. У цей період закінчується формування фундаменту особистості, добудовуються їхні верхні – світоглядні – поверхи. Усвідомлення свого «Я» відбувається у контексті осмислення свого місця в житті батьків, друзів, оточення, соціуму. Одночасно спостерігається постійний пошук моральних орієнтирів, пов'язаних із переоцінкою сенсу життя. Підлітки і юнаки більш сприйнятливі до негативних оцінок навколишніх, особливо якщо вони стосуються одягу, зовнішнього вигляду, манер поведінки, кола знайомств, тобто всього того, що складає соціальне середовище і соціальну символіку «Я». Гіпертрофована самостійність знаходить вираження в підкресленій різкості власних оцінок: для багатьох тінейджерів «добре» і «правильне» тільки те, що їм подобається. Труднощі соціалізації в цей період пов'язані з трьома головними обставинами: 1) розбіжністю між високим рівнем прагнень (бажання стати героєм, прославитися) і низьким соціальному статусом, який заданий їх віком; 2) розбіжністю старого стилю батьківства, орієнтованого на те, що для матері син або дочка завжди залишається дитиною, і нових потенційних можливостей тінейджерів, заданих їх психофізіологічним подорослішанням; 3) протиріччя між орієнтаціями на самостійність (підтримується однолітками) і залежність (підтримується батьками).

Психофізіологічне подорослішання практично нічого не змінює в соціально-економічному положенні тінейджерів. Соціальні статуси батьків і юнаків, як і раніше, несумісні: батьки заробляють на життя, несуть моральну і правову відповідальність за дітей і недоторканність майна, беруть участь у суспільному і виробничому житті. Дорослі фігурують як власники, розпорядники, опікуни, виробники, законодавці та захисники тощо. Натомість, тінейджери все ще є економічно несамотійні, вони усе ще вимагають соціального захисту. На цьому етапі соціалізації вони є лише споживачами. Їх рольовий діапазон є вкрай обмеженим. У зв'язку з цим соціологи говорять про рольове безправ'я тінейджерів – меншому обсязі прав і обов'язків у порівнянні з дорослими. Володіючи меншими можливостями, ніж дорослі, тінейджери зіштовхуються з такими світоглядними і моральними проблемами, що у зрілому віці вже є вирішеними. Недолік життєвого досвіду змушує їх робити набагато більше помилок, ніж дорослі.

Але головна пастка кризи перехідного віку полягає не так у кількості помилок, як у серйозності їх наслідків: злочинність, уживання наркотиків, алкоголізм, полова розбещеність, насильство над особистістю. Багато хто з тінейджерів кидає школу, у результаті чого порушується природний процес соціалізації. Недоодержання знань одразу позначається на економічному становищі – підлітки і юнаки виявляються в гіршій ситуації на ринку праці. Навіть у розвинених країнах рівень безробіття серед 18-літніх у три рази вище, ніж у дорослих. На думку дослідників, сексуальна розбещеність, зловживання алкоголем і молодецтво – не що інше, як спроба відігравати роль дорослих. Можливо, що та ж сама причина спонукує багатьох кидати школу. Статус школяра вважається «недорослим». Він не сприяє досягненню життєвого успіху, а разом з ним і визнанню в групі однолітків. Тінейджери шукають визнання своєї психологічної дорослості за рамками школи і родини – інститутів, де їх продовжують вважати дітьми. Отже, головною проблемою соціалізації в період юності є рольовий конфлікт, або рольове безправ'я юнаків.

У *зрілому віці* переборюється рольовий конфлікт (рольове безправ'я). Психофізіологічне подорослішання збігається із соціальним і економічним дорослішанням, намагання, амбіції і надії юності одержують задоволення, пропорційне витраченим зусиллям і придбаним знанням. Зрілий вік характеризує розквіт людської особистості. Як такий зрілий вік не є самостійним етапом соціалізації. Це збірне поняття, яке охоплює кілька циклів людського життя, розділених найважливішими подіями: оволодіння професії, проходження армійської служби, початок трудової діяльності, одруження чи заміжжя, створення родини, народження дітей. Настання зрілого віку, тобто дорослого життя, може затягнутися внаслідок проходження навчання (у вузі й аспірантурі) до 21 – 23 років чи прискориться через ранній початок трудової діяльності. Якщо нижня границя зрілого віку не визначена, то його верхня границя позначена виходом на пенсію.

Соціологічним критерієм розмежування двох періодів – молодіжного і зрілого – служить економічна, соціальна і політична самостійність. Але що вважати проявом такої самостійності? За старих часів 20-літні юнаки командували арміями, а сьогодні вони сидять у студентських аудиторіях і неспроможні прокормити родину. В екстремальні періоди історії – війни і революції – молодь швидше досягає суспільного визнання, її соціальний статус росте завдяки підвищенню військової значущості молоді як джерела рекрутів. Навпаки, у спокійний період історії етап несамостійності затягується. Для таких періодів соціологи розробили набір критеріїв, яким повинна відповідати молода людина, що претендує на статус дорослого: 1) сама себе забезпечувати засобами існування; 2) розпоряджатися грошима незалежно від інших; 3) бути самостійною у виборі способу життя; 4) проживати незалежно від батьків. В Іспанії соціологи з'ясували, наприклад, що тільки 20% молоді у віці від 15 до 30 років відповідають чотирьом наведеним критеріям і тому їх можна назвати дорослими. Поряд із

зазначеним, соціологи вживають і деякі інші ознаки, зокрема: 1) здатність відповідати перед законом; 2) допуск до голосування на виборах; 3) вступ у шлюб. З погляду соціалізації, лише вступ у шлюб є значним критерієм дорослості. Родина – це єдиний агент соціалізації, який робить вплив протягом усього життя. Однак роль і статус кожного її члена на різних етапах сімейного циклу міняється. Дитина – об'єкт соціалізації й одна з цілей життя батьків, доросла людина – суб'єкт (стосовно дітей) і об'єкт (стосовно іншої людини) соціалізації одночасно. Він перестає бути метою життя, стаючи його засобом. Старі й літні члени родини можуть бути тільки суб'єктами, але найчастіше вони виключаються дорослими дітьми з активного процесу соціалізації і виховання онуків. Чоловік і дружина виступають агентами соціалізації один для одного. Справа в тому, що сімейна соціалізація для дорослих людей протікає інакше, ніж для дітей. Подорослішання юнака зі створенням власної родини переходить у новий якісний стан – із об'єкта виховання він стає його суб'єктом. І спершу відбувається болісний процес оволодіння новою соціальною роллю: молодята звертаються до батьків, друзів, товаришів по службі за будь-якою дрібницею, що стосується виховання дитини і облаштування побуту: як сповивати і годувати крихітку, як полагодити водопровідний кран і оплачувати квартиру. Це і є освоєння нової соціальної ролі. Одночасно члени подружжя впливають один на одного, вирішуючи питання про розподіл прав і обов'язків, про лідерство в родині, відношення до нової родини і нових друзів. Тут немає суб'єктів і об'єктів, соціалізація відбувається на партнерській основі, оскільки, змінюючи свою поведінку, дружина допомагає змінити поведінку партнера. Доросле життя – це самий активний період соціалізації, тому що саме в цей час спостерігається освоєння соціальних ролей не в ігровій, а в реальній ситуації. Уперше вирівнялися обсяги прав і обов'язків, потреб і засобів їхнього задоволення.

Старість. Конкретний вік, у тому числі літній, визначає придатність чи непридатність до виконання соціальних ролей і видів діяльності. З виходом на пенсію завершується активний період соціалізації, зменшується потреба старших у родині. Літня людина перестає виконувати найголовнішу функцію – бути виробником матеріальних цінностей. Із виробника вона перетворюється на споживача, а тим самим – на утриманця. Хоча стара людина найчастіше така ж беззахисна, слабка і безпомічна, як і дитина, але на відміну від дитини старша людина не є метою життя для когось. Батьки шукають емоційне задоволення в спілкуванні з дітьми, а в спілкуванні зі своїми літніми батьками вони найчастіше бачать тільки обов'язок. Разом із тим перехід від зрілості до старості розкриває нові соціальні можливості та ролі. Люди похилого віку виступають партнерами чи конкурентами, супротивниками інших вікових груп на ринку праці, у системі соціалізації й освіти, у веденні домашнього господарства й у міжособистісному спілкуванні. Правда, у всіх цих сферах їхня роль мінімальна: на роботі літніх звільняють у числі перших, а приймають на роботу в числі останніх; по веденню домашнього господарства їм залишають найпростіші функції

(підмітати підлогу, сходити в магазин), а принципові питання молоді залишають за собою; проводити ефективну освіту і соціалізацію в сучасному суспільстві літні не можуть тому, що їх знання в порівнянні з молоддю швидко застарівають, а погляди і манери визнаються архаїчними. Перехід із фази зрілості у фазу старості стосується змін трудового статусу, змісту роботи, мотивації і ставлення до життя, а також відношення до роботи як до джерела доходів і матеріального задоволення, працездатності, кола спілкування і самооцінки. Незвичний надлишок вільного часу, відхід з виробництва і поява нових ролей змушують літню людину заново проходити процес адаптації, хоча старіння людського організму виснажує резерви для повторної адаптації. У результаті виникає почуття непевності в завтрашньому дні та засобах існування. Відчуття себе в положенні соціального утримання часто виражається в почутті соціального приниження. Фахівці знайшли закономірність: із віком знижується здатність адаптуватися до соціальних змін. Чим старша людина, тим більше вона незадоволена різними сторонами життя. Психологи відзначають: старі стають буркотливішими, дратівливішими й сумнішими. Але відомо й інше: з віком людина більше цінує життям і кожен його зайвий день. Припинення роботи і вихід на пенсію ведуть до негативних наслідків: змушене збільшення побутових навантажень, матеріальна залежність від родичів, зменшення авторитету і престижу, почуття ізольованості, острах самотності. Спосіб життя і дозвілля стають пасивними, малорухомими й одноманітними (сидіння на лавці в будинку чи в сквері), неспішні й укорочені прогулянки, читання газет і перегляд телепередач більше колишнього. Відчуття наближення старості й почуття безперспективності виникають тому, що в старих губиться те, що властиво іншим віковим групам, а саме – наявність життєвих планів.

Життєвий план – це ідеалізована картина майбутнього життя, стрижнем якого служить передбачувана траєкторія соціальної кар'єри і сума можливих досягнень. У молодому віці життєві плани приймають форму невизначеної мрії, неясних бажань, у зрілому – чітко вибудованої посадової кар'єри, а в літньому віці вони зникають. Завдяки життєвим планам соціалізація їх стихійного і некерованого процесу перетворюється в цілеспрямовану стратегію поведінки. Зрілий індивід звіряє з поставленою метою те, чого він реально досяг, і вносить необхідні виправлення. Але літня людина подібного вже зробити не може – у неї немає необхідного запасу часу і сил. Життєві плани орієнтують людину особливим образом: вони вносять мотивацію досягнення. Але в літніх немає ні одного, ні іншого. Тому в них переважають пасивні форми діяльності і стихійне пристосування до нових соціальних ролей.

2.3. Соціальний статус і соціальна роль

Будь-яка особистість не існує поза соціумом, вона обов'язково є членом певної соціальної групи, соціальної спільності, тобто кожна

особистість має своє, чітко визначене місце в суспільстві. *Соціальний статус особистості* – це певне місце людини в суспільній ієрархії, яке обумовлене його походженням, професією, віком, статтю, сімейним станом. Кожна людина має не один соціальний статус, оскільки включена не в один соціальний зв'язок і здійснює різні соціальні функції. Так, сучасна людина може мати одночасно статуси громадянина певної держави, студента, члена сім'ї, члена політичної партії та ін. У соціології розрізняють приписувані статуси і статуси набуті. *Приписувані статуси* дані людині від народження. Прикладами приписуваних статусів можуть бути стать, національність, місце народження. *Набуті статуси* – ті, які набуваються людиною протягом життя (освіта, професія, кваліфікація). Ієрархія соціальних статусів фіксується поняттям престижу, яке відображає значущість у суспільстві або соціальній спільності положення, яке займає людина. Престижними можуть бути професії, посади, види діяльності. Наприклад, професія юриста в сучасних умовах є дуже престижною, тобто індивід, який має таку професію, має і досить високий соціальний статус.

Соціальна роль відображає динамічний аспект соціального статусу. *Соціальна роль* – це модель поведінки, яка об'єктивно задана соціальною позицією особистості в системі суспільних або міжособистісних відносин. Кожний соціальний статус має свій ролевий набір, тобто дотримання людиною певних зразків і норм поведінки, що впливають із соціального статусу. Наприклад, статус лікаря – це певні права і обов'язки, переважно закріплені законом. Соціальна ж роль лікаря включає конкретні правила поведінки в спілкуванні з колегами, пацієнтами, адміністрацією, вимоги до рівня освіти, культури тощо. Зрозуміло, що кожна людина виконує багатоманітні ролі. Це породжує і внутрішні конфлікти особистості, які називаються ролевими конфліктами, тобто існує не тільки ієрархія ролей, а й ієрархія статусів. Наприклад, ситуація: міліціонер затримує злочинця, який виявляється його сином. Відбувається ролевий конфлікт, при якому статус батька, вірогідно, переважить статус міліціонера.

Питанням соціального статусу і соціальної ролі багато уваги приділяв *Ральф Лінтон* (1893-1953), американський антрополог, більшість робіт якого були етнологічними і присвячувались Мадагаскару і Полінезії. У своїй роботі «Про статус і роль» він пише про те, що функціонування суспільства залежить від наявності певних зразків (моделей) відповідної поведінки індивідів або груп індивідів. Різні позиції в цих моделях (зразках) поведінки називаються статусами. Поняття статусу означає певну позицію в окремій структурі. В такий спосіб індивід має багато статусів. Статус конкретного індивіда складається з суми всіх статусів, які він займає. Так, наприклад, статус містера Джонса – це комбінація всіх його статусів, які він має як громадянин, як юрист, як чоловік місіс Джонс.

Статус, який займає індивід, – це простий набір прав і обов'язків. Для нас досить складно утримувати дистанцію між статусом і людиною, яка його має і використовує права і обов'язки, що його складають. Взаємовідносини між статусом та індивідом схожі на взаємовідносини між водієм автомобіля і

місцем водія в машині. Місце водія є постійним з його можливостями дії і контролю, а водій може бути членом будь-якої сім'ї й може використовувати ці можливості дуже добре або дуже погано. Тобто статус ніби постійний, а індивіди можуть змінюватися.

Роль являє собою динамічний аспект статусу. Кожний індивід має своє соціальне призначення, тобто має призначений йому набір статусів. Коли він використовує права і виконує обов'язки, які складають його статус, він грає роль. Роль і статус є нероздільними. Не існує ролей без статусів, як і статусів без ролей. Кожен індивід має серію ролей, які впливають з різних структур, в яких він бере участь. Ці ролі визначають те, що він повинен робити для суспільства і що суспільство може очікувати від нього.

Статуси і ролі невід'ємні від тих структур, які їх задають. Так, наприклад, якщо ми є футбольною командою, то позицію захисника недоцільно відокремлювати від інших позицій, оскільки сама по собі вона нічого не варта. Але з точки зору самого захисника вона є відокремленою. Ця позиція визначає, яке місце він займає в команді та що він буде робити протягом всієї гри. Ця його позиція обмежує і визначає його діяльність. Подібним чином у випадку взаємозв'язку роботодавця і найманого працівника: їх статуси визначають, що вони повинні знати і що робити. Роботодавцю не обов'язково знати прийоми праці найманого працівника, а найманому працівнику зовсім не потрібно знати методи управління. Чим краще індивіди пристосовані до своїх статусів, тим стабільніше буде функціонувати суспільство. Індивідів заздалегідь готують до певного статусу, але він може відповідати одному статусу і зовсім не відповідати іншому. У кожній соціальній системі є ролі, якими неможливо просто оволодіти, для успішного їх виконання вони потребують більшого. Так, наприклад, досконалі методи не роблять скрипача великим, як і повне знання тактичних прийомів не роблять великим генерала. Використання особливого таланту індивідів є дуже важливим для суспільства, але до більшості ролей індивіда можна підготувати. Суспільство стикається з дилемою розвитку двох статусів: приписуваних і набутих. Приписувані статуси – це ті, які надані індивідам безвідносно до їх вроджених відмінностей або здатностей. Набуті статуси – ті, які потребують як мінімум особливих якостей. Вони досягаються завдяки змаганням та індивідуальним зусиллям.

Фактори впливу на статус. Найпростішим і найбільш універсальним фактором є стать. Вік використовується майже так само часто, оскільки всі індивіди проходять цикл росту, зрілості й старості, і статуси, які будуть обумовлені віком, можна передбачити і підготувати до них. Сімейні зв'язки також можуть бути основою для приписування цілої серії статусів. Нарешті, такою підставою може бути народження в особливих соціальних групах, таких як клас або каста. Але статуси приписуються всією сукупністю цих факторів. Більшість робіт Ральфа Лінтона були етнологічними, він довгий час вивчав звичаї різних народів. Ось як він описує приписування статусів у зв'язку зі статтю. Усі суспільства приписують різні установки для діяльності чоловіків і жінок. Більшість із них намагаються обґрунтувати це

фізіологічними відмінностями і різними ролями у відтворенні. Але порівняльне вивчення статусів, які приписуються чоловіку і жінці в різних культурах, свідчать про те, що це приписування обумовлене майже повністю культурою. Якщо належність до певної статі є підставою для приписування певного виду діяльності, то можна виявити відмінності в різних суспільствах. Наприклад, жінки племені Арапахо (індіанське плем'я, США) постійно переносять вантажі, тоді як чоловіки цим не займаються, вони вважають, що «голови жінок більш сильні та більш тверді». А наприклад, на Маркизьких островах (Тихий океан, Полінезія) приготування їжі, прибирання оселі і виховання дітей – заняття, властиве чоловікам, а жінки більшу частину свого часу проводять лише причепурюючись. Навіть таке звичне для нас твердження, що жінка не може займатися багатьма видами діяльності через вагітність, має ряд винятків. Так, серед жителів Тасманії полювання було жіночим заняттям. Жінки підкрадалися до тварин і вбивали їх. Якщо ж у певній діяльності жінки і чоловіки об'єднуються, сфера активності кожного суворо обмежена. Так, на Мадагаскарі чоловіки займаються розсадою рису, а жінки пересаджують його на поля, що є важкою роботою. Жінки також очищують поля від бур'янів, але збирають врожай чоловіки. Жінки потім перевозять його на тік, де чоловіки молотять його, а жінки віють. Нарешті, жінки вже готують його. Використання віку людини як підстави для приписування статусу – універсальне. Усі суспільства визнають три вікові категорії як мінімум: діти, зрілі люди і старі. Отже, основними підставами для приписування статусу, на думку Ральфа Лінтона, є стать і вік, хоча це приписування значною мірою обумовлене культурою того суспільства, в якому це відбувається.

2.4. Соціалізація і ресоціалізація

Для розуміння безперервності соціального розвитку особистості важливим є розрізнення понять «соціалізація» і «соціалізованість». Останнє визначається як відповідність людини соціальним вимогам, які пред'являються до певного вікового періоду, як наявність особистісних і соціально-психологічних передумов, які забезпечують нормативну поведінку, або процес соціальної адаптації. Порівняно з поняттям «соціалізованість», «соціалізація» є більш широким поняттям, яке включає в себе, окрім соціалізованості, готовність переходу в нові ситуації соціального розвитку. Зміна соціально-економічних умов вимагає від особистості сформованої готовності до переходу в нові ситуації соціального розвитку, тобто «вторинного» входження особистості в суспільні відносини. У психологічній літературі таке вторинне входження визначається терміном «*ресоціалізація*». Термін «ресоціалізація» активно використовується в соціальній психології останні два десятиліття. Вперше цей термін застосували американські соціальні психологи – *А. Кеннеді* і *Д. Кербер* – для означення процесу «вторинного» входження індивіда в соціальне середовище в результаті певних «дефектів» соціалізації (ресоціалізація

звільнених з місць позбавлення волі) або в результаті зміни соціокультурного оточення (ресоціалізація мігрантів). Сьогодні цей термін розуміється досить широко і поза специфікою суб'єктів процесу як усвідомлена зміна поведінки людини в ситуації очевидного соціального неуспіху. Про ресоціалізацію можна говорити і тоді, коли мають на увазі процес формування в особистості здатності орієнтуватися і діяти в непередбачених, невизначених ситуаціях. Такі ситуації виникають постійно в умовах швидких змін сучасного суспільства. Ці умови вимагають від особистості сформованої готовності до переходу в нові й нові ситуації соціального розвитку. Формування в особистості такої готовності є дуже важливим в умовах трансформації суспільства. В оцих умовах важливим результатом соціалізації є формування в особистості окрім нормативної поведінки таких рис, як:

- здатність до адекватного сприйняття нових соціальних вимог;
- вибіркоче ставлення до соціальних впливів;
- низька соціальна ригідність;
- сформованість особистісних передумов для виконання задач наступного етапу соціалізації.

3. СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

3.1. Теорії соціального контролю

Соціальний контроль – це засоби переконання, навіювання, приписів і заборон; система примусу (аж до застосування фізичного насилля); система способів виразу визнання, відзначення, нагород, завдяки яким поведінка підгруп та індивідів приводиться у відповідність прийнятим зразкам, цінностям. Соціальний контроль є механізмом самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом установлення й підтримки нормативного порядку, усунення, нейтралізації або мінімізації девіантної поведінки. Суспільство регулює поведінку індивіда, проте воно передбачає ієрархію: за одне й те саме порушення призначається різне покарання до людей різних соціальних статусів. Цей принцип зберігався в усі часи й в усіх народах тією чи іншою мірою. Існують три основних типи процесів соціального контролю: 1) процеси, які мотивують (стимулюють) індивідів до інтерналізації нормативних основ; 2) процеси, які організують соціальний досвід індивідів; 3) процеси, які застосовують різні формальні та неформальні соціальні санкції.

Соціальний контроль можна поділити на *зовнішній* та *внутрішній*. Зовнішній контроль досягається за допомогою соціальних інституцій чи груп, тих санкцій, які застосовують інші учасники взаємодії. Пітер Бергер поділив зовнішній контроль на кілька систем, які впливають на нашу поведінку. За П. Бергером, ми перебуваємо у полі соціального контролю, що являє собою кілька концентричних кіл: 1) політико-юридична система; 2) суспільна мораль, звичаї та звички; 3) професійна система; 4) неформальні вимоги; 5) родина і приватне життя. Внутрішнім контролем особистості є

самоконтроль. У тоталітарній системі цей різновид контролю розвинутий слабо і побудова демократичного суспільства видається мало можливою саме через відсутність самоконтролю, який мав би бути притаманний індивідам.

Функціоналісти розглядають соціальний контроль як невід'ємну вимогу, без якої не може існувати суспільство. Відмова дотримуватися суспільних стандартів поведінки покличе за собою неправильне функціонування та розлад інституційних систем. Хаос – альтернатива суспільного порядку.

Конфліктологи стверджують, що соціальний контроль здійснюється в інтересах соціальних груп, які наділені владою за рахунок нехтування інтересами інших груп. Соціальний контроль – несправедливий: право на боці сильного. Функціями соціального контролю є охоронна і стабілізуюча.

Отже, під соціальним контролем розуміється вся сукупність засобів і методів впливу суспільства на небажані (відхиляються) форми поведінки з метою їх усунення або мінімізації. Виділяється два типи соціального контролю: внутрішній (самоконтроль) і зовнішній (сукупність інститутів і механізмів, що гарантують дотримання соціальних норм). Зовнішній контроль існує в *неформальному* і *формальному* різновидах. Неформальний контроль виражається в таких формах, як схвалення або засудження з боку родичів, друзів, колег, знайомих, громадська думка, традиції, звичаї. Формальний контроль заснований на схваленні або засудженні з боку офіційних органів влади та адміністрації. *Методи зовнішнього контролю*, залежно від застосовуваних санкцій, діляться на жорсткі та м'які, прямі й непрямі. Можливі три основні *форми зовнішнього контролю*: 1) ізоляція – відлучення від суспільства закоренілих злочинців, аж до смертної кари; 2) відокремлення – обмеження контактів, неповна ізоляція, наприклад в колонії, психлікарні; 3) реабілітація – підготовка до повернення до нормального життя (наприклад, реабілітація алкоголіків, неповнолітніх правопорушників).

3.2. Соціальні норми і санкції

Однією з найважливіших умов нормального функціонування суспільства (або іншої соціальної одиниці) є передбачуваність дій людей. У протилежному разі йому загрожує повна руйнація. Для того, щоб підтримувати необхідні норми соціальної поведінки, суспільство використовує спеціальні механізми впливу на свідомість людей з метою забезпечення сталості існуючих взаємодій і відносин. Одним із цих механізмів є соціальний контроль, функції якого полягають у створенні умов для соціальної стабільності. Існує точка зору, що особистість формується як спосіб виживання в суспільстві внаслідок контролю над поведінкою людини, який здійснюють оточуючі люди. Саме вони навчають людину певним нормам і правилам, прийнятним у цьому суспільстві. Поступово, освоюючи і закріплюючи отримані зразки поведінки, людина стає особистістю. Тобто

вона навчається відповідати соціальним нормам виходячи з власних індивідуальних особливостей. У разі порушення прийнятих у співтоваристві норм, до особистості застосовують соціальні санкції, які являють собою будь-які засоби, що стимулюють людину дотримуватися встановлених порядків. Найчастіше під санкціями розуміють деякі засоби покарання, яким піддається людина, яка відступила від певних правил. Однак, соціальні санкції можуть бути і як заохочення або підтримка правильної поведінки.

Соціальні норми і санкції завжди взаємопов'язані, одне не існує без іншого. Поступове пом'якшення санкцій може призвести до повного зникнення норми. За допомогою них здійснюється соціальний контроль над дотриманням норм, які, у свою чергу, стоять на сторожі цінностей, прийнятих у суспільстві. Наприклад, процвітання сім'ї є важливою цінністю для суспільства. Значить, все, що сприяє благу сім'ї, сприймається як норма, в тому числі здатність чоловіка захистити своїх близьких. Тому суспільний стереотип свідчить про те, що чоловік повинен бути сильним. Слабкість піддається санкціям у вигляді презирства і глузувань навколишніх, а сила заохочується, що яскраво видно на прикладі традиційних суспільств, де чоловік завжди був головою сім'ї, і йому належала влада. Якщо норми починають «розпливатися», втрачають чіткі межі, виникає нестабільність. Наприклад, у сучасному суспільстві роль чоловіка як лідера і захисника вже не настільки очевидна. Відносини в сім'ях, відповідно, далеко не такі стабільні, як у традиційних культурах.

Можна виділити чотири види санкцій: *позитивні, негативні, неформальні та формальні*. Останні мають на увазі заохочення або покарання, виходять від офіційних організацій. Неформальні позитивні чи негативні санкції – публічне схвалення або засудження, не мають офіційного характеру. Це може бути дружня похвала, мовчазне схвалення або, навпаки, ігнорування та глузування. Позитивні соціальні санкції завжди мають на увазі заохочення до будь-якої діяльності, а негативні – покарання.

Залежно від серйозності санкцій, що застосовуються в разі порушення тієї чи іншої норми, можна виділити *типи соціальних норм*. Перший має відношення до особливостей поведінки людини в тій чи іншій ситуації. Це *манери та етикет*. Наступний тип передбачає більш глибокий рівень зміни особистості. Сюди відносять *традиції і звичаї*, а також *групові звички*. І третій пункт, що припускає жорстке покарання за відхилення, – це *закони і табу*. Непокора нормам деякою мірою властива будь-якій спільноті. Завжди існують люди, які з тих чи інших причин відкидають не тільки традиції, але і закони. Зазвичай вони піддаються покаранню, але на їх місце приходять інші. На думку соціологів, відсоток людей, які порушують норми, постійний у будь-якому співтоваристві. Саме за рахунок цього досягається рівновага і гнучкість системи, а також з'являється можливість для розвитку соціальної одиниці. Порушники завжди виявляють слабкі місця всієї суспільної системи і показують, що може загрожувати їй.

Соціальний контроль і соціальні санкції в ході виховання «закріплюються» у свідомості людини. Якщо несвідома частина психіки є

сховищем неконтрольованих імпульсів, то свідомість повинна забезпечувати стримуючу функцію. Але це не завжди так. Глибоко закладені громадські заборони також можуть йти у сферу несвідомого і звідти керувати поведінкою людини. У такий спосіб формується культура того чи іншого суспільства. Заборони і табу стають частиною колективного несвідомого і не вимагають постійного контролю. Надмірний зовнішній контроль призводить до того, що суспільство деградує, оскільки людина перестає нести відповідальність за своє життя і вчинки. У суспільстві повинні бути створені умови для самовизначення особистості з урахуванням необхідних норм. У цьому і полягає основне завдання гармонійного соціуму.

Поведінка особистості як об'єкта управління будується на підставі відповідних соціальних норм. Ці норми можна визначити як історично сформовані стандарти поведінки та діяльності, виконання яких для індивіда і групи є необхідною умовою залучення їх до соціального цілого (або до створення соціального цілого). *Норма* з латинської мови «*norma*» – взіреть. Це наявний у соціальній спільності чи групі стандарт, зіставленням з яким визначається прийнятливість і досконалість об'єктів, процедур і продуктів діяльності (зокрема, юридичні, моральні, мовні норми). Основним змістом норми є передусім вимоги суспільства. Соціальні норми кожної групи виявляються у відповідних правилах і у вигляді засобу, по-перше, для орієнтації поведінки кожної особистості в тій чи іншій ситуації, по-друге, для соціального контролю за їхньою поведінкою з боку певної спільності людей. Можна стверджувати, що групові (або соціальні) норми зазвичай є стандартом поведінки в малій групі, регулятором відносин, які в ній наявні. Учені, аналізуючи різноманітність групових норм, зумовлених системою офіційних та неофіційних відносин, виділили загальну характеристику функціонування норм у малій групі. По-перше, норми є продуктом соціальної взаємодії і виникають у процесі життєдіяльності групи, а також вводяться до неї більшою соціальною спільнотою (наприклад, організацією). По-друге, група не визначає норм для кожної можливої ситуації, вони формуються лише щодо дій і ситуацій, які мають певну важливість для групи. По-третє, норми можуть застосовуватися до ситуації загалом, безвідносно до окремих членів групи і ролі, яку вони відіграють, а можуть лише регламентувати виконання соціальних ролей, тобто бути рольовими стандартами поведінки. По-четверте, норми вирізняють за мірою їх прийняття групою: деякі норми схвалюють майже всі учасники групи, натомість інші підтримує лише незначна кількість. По-п'яте, норми відрізняються також за мірою і широтою девіантності (відхилення), що допускаються, і відповідним діапазоном санкцій, які у цьому разі застосовують. Отже, групові норми регулюють діяльність групи як організаційної одиниці в її прямуванні до певної мети. Форми вияву і дії цих норм різноманітні й охоплюють широкий діапазон: від зовнішніх ритуалів до морального та естетичного вибору. Особливо потрібно акцентувати, що функціонування групових норм безпосередньо пов'язане із соціальним

контролем за поведінкою індивіда. Дотримування групових норм забезпечується відповідними санкціями.

Соціальні санкції (лат. «sanction» – непорушна, жорстка постанова) – це засоби соціального контролю, які виконують функцію інтеграції групи, регулюють поведінку її членів. Виокремлюють *позитивні санкції*, тобто заохочення до дій, бажаних для групи, схвалюваних нею, та *негативні* – як покарання за небажані дії. Отже, соціальні норми виконують функції орієнтації поведінки, її оцінювання та контролю за нею. Як регулятивний механізм поведінки, соціальні норми не тільки забезпечують певну уніфікацію поведінки членів групи, а й одночасно регулюють відмінності в середині групи. Вони створюють статусно-рольову структуру групи, підтримуючи в такий спосіб стабільність її існування. Головним призначенням дії групових норм є забезпечення існування групи як цілісної системи у суспільній діяльності. Цілі, які ставить перед собою індивід, значною мірою визначаються саме груповими нормами. Вплив групи на індивіда виявляється в його бажанні узгоджувати свої дії з нормами, прийнятими в групі, й уникати тих дій, які можна розглядати як відхід від них. Індивід не може вважатися повноцінним членом групи, доки він психологічно не залучений до неї, тобто доки він не прийняв групові норми за стандарти своєї власної поведінки. Якщо він не погоджується із чинними груповими нормами, то може бути членом групи лише номінально, але не психологічно. Водночас норми можуть бути чинником ригідності групи та особистості, обмежувати їхню діяльність у нових чи незвичних ситуаціях, гальмувати процеси групового та індивідуального розвитку.

Ті чи інші соціальні норми мають як малі, так і великі групи (класи, етнічні спільноти). Соціальні норми, які виробляються в малих групах, тісно пов'язані з масовою свідомістю спільноти, до якої ця група належить. Західні дослідники виявили, що у виробничих групах на неформальній основі часто виникають неписані стандарти рівня продуктивності праці, які не можна перевищувати (Хоторнський експеримент). Ці неформальні стандарти регулюються різними груповими санкціями. Таке обмеження продуктивності є одним із стихійних способів боротьби працюючих з підвищеною інтенсивністю праці з боку роботодавців.

Отже, соціальні норми виникають не тільки в результаті цілеспрямованої діяльності офіційних організацій, але й стихійно, тобто неофіційно. Особливо це яскраво виявляється на рівні малих груп. Як показали дослідження, на промислових підприємствах первинні виробничі колективи ставлять до своїх учасників різні вимоги: 1) розвиток трудової активності; 2) підвищення професійної майстерності; 3) підвищення загального рівня культури; 4) підвищення рівня спілкування в колективі. Було доведено, що характер вимог колективу до особистості залежить від соціально-демографічних особливостей колективу і належного рівня культури його учасників. Цікаві спостереження провели угорські психологи І. Балінта та М. Мурані, що стосувалися ставлення членів бригади до безпеки праці. Було виявлено, що в одному виробничому колективі сформувалися

такі норми, як невиконання деяких правил техніки безпеки (застосування поясів безпеки під час роботи на висоті). І нові члени колективу, щоб завоювати повагу, також не виконували правила безпеки, що спричиняло травматизм.

Отже, одним із визначених чинників ефективного управління особистістю у виробничому колективі є врахування тих соціальних норм, які склалися, а також знання їх специфіки і сили впливу на працівників. Учені довели, що ефективність соціальних норм як регуляторів поведінки простежується здебільшого у випадках, коли група, до якої належить індивід, водночас є референтною. Тобто такою, з якою особистість себе більшою мірою ототожнює. Тоді соціальні цінності й норми цієї референтної групи є для індивіда еталоном діяльності (хоча сам індивід до її складу може і не належати). Наприклад, молодий робітник низької кваліфікації для себе референтною групою вибирає висококваліфікований колектив і свою групову діяльність співвідносить із груповими нормами саме цього колективу. Отже, щоб пояснити поведінку цієї чи іншої людини, необхідно передусім звернутися до цінностей і норм її референтної групи. Переважно кожна людина таких референтних груп має декілька і залежно від чинників орієнтується то на одну, то на іншу. Ті особи, з якими індивід порівнює свій статус, є референтними. Група може стати референтною тому, що інші люди порівнюють з нею індивіда. Дослідження виявили зв'язок між віком, статтю працівників та їхніми орієнтаціями на певні норми. У цілому систематичне вивчення соціальних норм працівників (залежно від соціально-демографічних і професійно-кваліфікаційних характеристик) є необхідною умовою ефективного стимулювання трудової діяльності й оптимізації управлінських відносин.

3.3. Формальний і неформальний контроль

Термін «*соціальний контроль*» був запроваджений в науковий обіг французьким соціологом і соціальним психологом Габріелем Тардом. Він розглядав його як важливий засіб виправлення кримінальної поведінки. Згодом Г. Тард розширив розуміння цього терміна і розглядав соціальний контроль як один із найголовніших факторів соціалізації. Соціальний контроль є особливим механізмом соціального регулювання поведінки і підтримання громадського порядку. Розрізняють формальний і неформальний соціальний контроль.

Формальний контроль ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку офіційних органів влади й адміністрації. У складному сучасному суспільстві, яке налічує багато тисяч чи навіть мільйонів людей, підтримувати порядок засобами неформального контролю неможливо. У сучасному суспільстві контроль за порядком здійснюють спеціальні соціальні інститути, такі як суди, освітні заклади, армія, церква, засоби масової інформації, підприємства та ін. Відповідно, агентами формального контролю виступають працівники цих установ. Якщо індивід виходить за

межі суспільних норм, а його поведінка не відповідає соціальним очікуванням, він неодмінно стикається з санкціями, тобто з емоційною реакцією людей на нормативно неврегульовану поведінку.

Неформальний контроль ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку її родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, яка висловлюється через звичаї і традиції, або через засоби масової інформації. У традиційному суспільстві існувало дуже мало усталених норм. Більшість аспектів життя членів традиційних сільських спільнот контролювалися неформально. Суворе дотримання ритуалів і церемоній, пов'язаних із традиційними святами й обрядами, виховувало повагу до соціальних норм, розуміння їх необхідності. Неформальний контроль обмежений невеликою групою, у великій групі він неефективний. Агентами неформального контролю є родичі, друзі, сусіди, знайомі.

Система соціального контролю у єдності його формального та неформального вимірів детально описана П. Бергером. Формальний вимір цієї системи представлений, на думку вченого, фізичним насиллям, включаючи загрозу його застосування, та економічним тиском. Неформальний – переконанням, насмішкою, плітками, презирством та остракізмом. Єдність цих аспектів відображена П. Бергером за допомогою своєрідних концентричних кіл, які розходяться від деякого центру максимального тиску на людину. Зовнішнє коло позначає тут політично-юридичну систему, якій мають підкорятися всі. Наступне коло соціального контролю представлено мораллю і звичаями. Окрім цих кіл соціального контролю, в яких людина знаходиться разом з іншими членами суспільства, існують, на думку П. Бергера, й менш широкі кола контролю, зумовлені професією, сім'єю та особистими друзями індивіда. Ці кола характеризуються особливо могутнім впливом через ту роль, яку вони відіграють у процесі конструювання біографії людини.

3.4. Особисті та суспільні інтереси

Одними з основних механізмів спрямування поведінки людини є її потреби та інтереси. Потреби виражають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу, від соціального середовища. Виділяють два види потреб: природні та соціальні, тобто створені суспільством. *Природні потреби* – це прагнення людини як біологічної істоти (потреба у їжі, відпочинку, одязі, житлі та ін.). *Соціальні потреби* – це продукти суспільного життя, його рівня розвитку (потреби у духовній культурі, спілкуванні з іншими людьми, діяльній праці, творчості тощо). Щоправда, із розвитком суспільства, набуття ним цивілізованих форм, природні потреби людини соціологізуються. Це означає, що цивілізована людина потребує певного типу житла і одягу, їжу певної якості, що обумовлено конкретно-історичним розвитком суспільства, національних традицій, релігійно-моральними нормами.

Потреби характеризують умови життєдіяльності. Незадоволення умовами життя стає визначним пунктом для діяльності людини, яка стримить змінити умови життя, використовуючи наявні можливості й, перш за все, соціальні інститути. Залежно від можливостей індивід діє цілеспрямовано з метою задоволення тієї чи іншої потреби у конкретній соціальній системі. Тут вже проявляється *інтерес особистості*, його зміст. У понятті «*інтерес*» фіксується, по-перше, положення людини у суспільстві; по-друге, змістовна характеристика його залежності від діяльності інших людей; по-третє, шляхи і засоби використання соціальних відносин, що склалися (соціальних інститутів), для задоволення потреб, які виникають. Соціальні інтереси матеріально забезпечених молодих людей і тієї частини молоді, яка належить до малозабезпечених, є різними. Забезпечена людина для задоволення своїх потреб у підвищенні свого освітнього рівня швидше звернеться до приватного, елітного навчального закладу, а малозабезпечений – до державного безкоштовного вузу або здійснюватиме самоосвіту. Соціальний інтерес об'єктивно зумовлений реальними можливостями, соціальним середовищем для задоволення потреб, що виникають у людини. Проте, реалізується інтерес лише як наслідок усвідомлення людиною своїх потреб і можливих шляхів їх задоволення згідно з положенням особистості у суспільстві. Усвідомлення потреб та інтересів особистістю ніколи не буває абсолютно адекватним їх об'єктивному змісту. Складність усвідомлення потреб та інтересів міститься у *вичленюванні* з їх сукупності взаємопереплетених короткочасних і довготривалих інтересів, природніх і соціальних потреб тощо.

Потреби людини бувають неусвідомленими (їх називають потягами) та усвідомленими. У процесі усвідомлення потреб у людини формується інтерес до діяльності, який трансформується у мотив із урахуванням ціннісних орієнтацій особистості. Фіксація потреб у формі ціннісних орієнтацій, усвідомлення реальних можливостей їх реалізації, а також визначення конкретних способів та засобів їх досягнення – усе це необхідні складові процесу адекватного відображення потреб у свідомості людини, формування мотивів до діяльності. Отже, *мотиви* – це конкретні внутрішні спонукачі до дії, які безпосередньо ситуативно визначають поведінку людей. Мотиви є відображенням у свідомості людей їх об'єктивних потреб та інтересів у досягненні певних бажань. *Інтерес* – це конкретна форма усвідомленої потреби, реальна причина діяльності особистості, спрямованої на задоволення цієї потреби. *Цінності особистості* – це відносно стійке та соціально обумовлене ставлення особистості до об'єктів духовного та матеріального світу, уявлення людини про найбільш значущі, важливі цілі життя та діяльності, а також засоби їх досягнення. *Ціннісні орієнтації* – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку в особистості й поділяються нею.

Основою для визначення мети діяльності людини є ціннісні орієнтації, тобто орієнтації особистості стосовно соціальних цінностей. Саме вони, закріплені життєвим досвідом, спрямовують діяльність, регулюють

поведінку особистості. Ціннісні орієнтації є продуктом соціалізації індивіда. Сформована система ціннісних орієнтацій особистості забезпечує її становлення як активного суб'єкту соціальної діяльності. *Соціальні цінності* впливають із загально визнаних уявлень про те, що є добром, а що – злом, що є добре, а що – погано, чого слід досягати, а чому треба запобігти. Вкорінившись у свідомості більшості людей, соціальні цінності немовби визначають їх ставлення до тих чи інших явищ і слугують своєрідним орієнтиром їх поведінки.

4. ДЕВІАНТНІСТЬ, ДЕЛІНКВЕНТНІСТЬ І МАРГІНАЛЬНІСТЬ

4.1. Злочин і суїцид

Більшість людей, зазвичай, намагаються пристосовуватися до суспільних норм. Адже – це норми, засвоєні й сприйняті ними у процесі соціалізації. У дитинстві (в сім'ї, школі, у спілкуванні з однолітками та сусідами) людина дізнається, як належить і як не слід поводитися, виробляє регулятор поведінки, внутрішній контроль. Одночасно вона перебуває і під зовнішнім контролем з боку соціальних груп і з боку держави. Проте у кожному суспільстві відхилень не уникнути. У суспільстві завжди існують люди, які порушують не тільки моральні, але й правові норми. Вчені стверджують, що суспільство, яке розвивається нормально, складається приблизно на 10—12 % із «героїв» і на ті самі 10—12 % із «порушників». Але жодне суспільство не може бути поділене просто так на порушників соціальних норм і стовідсотково слухняних громадян. Більшість із нас за певних умов порушує усталені норми поведінки – хто не порушував правил вуличного руху або хоча б раз не проїхав без квитка у громадському транспорті? Така поведінка, що не узгоджується з суспільними нормами, не відповідає очікуванням групи або суспільства в цілому, називається девіантною.

Девіацією називають, в основному, відхилення від так званих неписаних соціальних норм (етикету, звичаїв). Є девіантна поведінка, яка засуджується суспільством (неохайний зовнішній вигляд, голосна розмова у громадському транспорті, алкоголізм, самогубство), а є й така, що схвалюється суспільством (вона визначається надзвичайними здібностями геніїв, видатних спортсменів і громадських діячів, тобто тих людей, здобутки яких перевищують рамки норми). Уявлення про норму і девіацію пов'язані із соціальним контекстом і не збігаються у різних суспільствах і навіть у субкультурах. Дії людей не є добрими чи поганими за своєю природною суттю; норма і девіація визначаються соціально. Кожне суспільство виробляє свої взірці соціально прийнятної поведінки. Тому те, що в одному суспільстві чи групі є нормою, в іншому – може бути розцінене як девіація. Скажімо, відкрите обличчя жінки недопустиме у тих суспільствах, які живуть за законом шаріату. У деяких країнах азартні ігри дозволені, а в інших – заборонені. У багатьох мусульманських країнах (Іран, Саудівська Аравія)

суворо заборонено вживання алкогольних напоїв. Так само у різних країнах є різне ставлення до абортів, проституції, азартних ігор, вживання наркотиків.

У більшості сучасних суспільств девіацією вважається *самогубство*. Але відомо, що у традиційному суспільстві, там, де умови життя були суворими настільки, що спільнота балансувала на межі голодної смерті, існував звичай позбуватися тих її членів, які вже не приносили користі через їхню старість або каліцтво. Зазвичай, такі особи йшли з життя добровільно. У датчан, готів цей звичай зберігся аж до християнської ери, тобто майже до початку XI ст. У вестготів була так звана Скеля предків, із якої кидалися старі, які не хотіли обтяжувати собою родичів. Такий самий звичай описаний в іспанських кельтів. А це порівняно недавно, вже у Новий час у гірських селах провінційної Японії старші люди, які не могли працювати, вимагали, щоб їхні діти відносили їх у гори і залишали там помирати від голоду. Цей звичай, відомий нам з літератури і кінематографу, залишив слід і в географії: назва гори Обасутеяма дослівно означає «Гора, де залишають бабусь». Тобто тільки суспільство вирішує для себе, вважати чи не вважати якусь поведінку такою, що відхиляється від норми. Норми пов'язані не тільки з суспільством в цілому, але й з окремим класом, професією, національністю, релігійною конфесією та ін. Наприклад, католики не сприймають абортів, незважаючи на те, яким є ставлення до цієї проблеми суспільства в цілому, а у православ'ї найважчим гріхом вважається самогубство.

Центральною роботою, що відображує весь спектр соціальних фактів у поведінці людей, які добровільно йдуть з життя, є дослідження Е. Дюркгайма «Самогубство». У ньому вчений довів, що навіть такий вчинок, як самогубство, що, на перший погляд, видається зумовленим лише особистими чинниками, насправді є соціальним фактом – продуктом тих значень, очікувань і угод, які виникають у процесі спілкування людей між собою. Соціолог вказав на те, що індивіди, які мають потужнішу сітку соціальних зв'язків є менше схильними до самогубств, ніж індивіди, які слабо пов'язані з життям груп (атеїсти частіше вдаються до суїциду, ніж віруючі люди, самотні – частіше, ніж сімейні, військові – частіше, ніж цивільні, а під час мирного часу – частіше, ніж під час воєн і революцій). Виходить, самогубство є більш характерним для представників одних соціальних груп, аніж для вихідців із інших соціумів, а відтак – воно є явищем соціальним. Тобто, якщо вчинками людини керує її свідомість, а це свідчить, що значною мірою вона належить не самому індивіду, а соціальному цілому, частиною якого вона є. Величезний статистичний матеріал дозволив ученому дійти висновку: «Склад індивідів, які утворюють певне суспільство, з року в рік змінюється, а кількість самогубств, однак, залишається постійним до того часу, доки не зміниться саме суспільство». З того часу багато держав навіть засекретили статистику самогубств як стратегічну інформацію, що показує ступінь згуртованості нації.

Ніхто не порушує усіх норм. Навіть ті, хто ігнорує загальноприйняті в суспільстві моральні та юридичні норми, такі як бандити, дотримуються правил злочинного світу. Однак у всіх суспільствах і суспільних групах

засуджуються такі явища, як посягання на життя, здоров'я чи майно їхніх членів. Порухення формальних суспільних норм називають *делінквентною поведінкою*. Варто відзначити, що серед вчених не існує одностайності стосовно вживання терміна «делінквентна поведінка». Американський юрист і соціолог Едвін Сазерланд вважає, що для делінквентної поведінки властиве засвоєння, по-перше, технічних прийомів здійснення злочинів і, по-друге, мотивів, спонук, раціональних переконань і установок, які сприяють порушенню закону. Світ делінквентності – це світ тих, хто підкоряється своїм законам, і його соціальні норми становлять силу, спрямовану проти існуючого соціального ладу. Такий підхід до розуміння делінквенції є найпоширенішим. Отже, *делінквентна поведінка* – це поведінка, зумовлена наявністю систем цінностей і норм, які відхиляються від тих, які домінують у суспільстві, при цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну. Інші дослідники погоджуються, що делінквентна поведінка пов'язана із порушеннями правових норм, але не настільки значними, щоб за них нести кримінальну відповідальність, а серйозні порушення норм кримінального права, тобто злочини, пропонують називати *кримінальною поведінкою*. А в кримінології делінквентна поведінка визначається як суто молодіжне правопорушення, тобто таке, яке здійснюється молодими людьми віком від 12 до 20 років. При оцінці соціальних відхилень існують дві концепції: *відносна* й *абсолютна*. Прихильники першої (релятивісти) вважають, що моральні та навіть деякі правові норми можуть аналізуватися тільки у зв'язку із конкретним суспільством, його соціальною організацією і культурою. Прихильники абсолютної позиції (етноцентристи) стверджують, що мають бути винайдені та зафіксовані загальнолюдські моральні цінності й норми.

Хоча це може видатися дивним, але девіантна поведінка, також сприяє ефективнішому функціонуванню суспільства. У такий спосіб девіація виконує наступні функції. По-перше, вона посилює підпорядкування нормам. Проявляючи вороже ставлення до нонконформістів, соціальна більшість або владна верхівка зміцнює ідеї про те, що є правильним, згуртовуючи таким чином соціальну групу навколо певної системи цінностей, норм і переконань. По-друге, засуджуючи певні акти відступу від соціальних норм, члени групи чіткіше окреслюють для себе самих, що є нормою. По-третє, привертаючи увагу до порушників норм, група визначає ворогів чи опонентів, а боротьба з такими сприяє консолідації групи. По-четверте, зростання певного виду девіацій привертає загальну увагу до тих проблем, які існують у цьому суспільстві чи соціальній групі, так, скажімо, різке підвищення рівня алкоголізму та наркоманії у суспільстві свідчить, що у ньому щось негаразд. По-п'яте, девіація ставить під сумнів існуючий порядок, тобто виступає каталізатором соціальних змін. Можна сказати, що девіація є закликом до перегляду старих норм і одночасно новою моделлю. Як приклад можна навести поведінку дисидентів за часів Радянського Союзу, яка тоді вважалася девіантною, а згодом, цінності відстоюванні дисидентами, перетворилися на норму життя суспільства.

Нерозривним залишається зв'язок девіації зі злочинністю. У давні часи девіантну поведінку пояснювали втручанням надприродних сил. Люди порушували заведені правила, бо їх «лихий попутав». Згодом така концепція перестала відповідати вимогам часу, і з'явилися наукові теорії. Проте на рівні соціальних уявлень, «побутових знань» злочинці ще й сьогодні часто трактуються як просто «погані люди», а відтак – єдиний спосіб ставлення до них полягає у тому, щоб їх суворо карати. Такий підхід залишався домінуючим протягом багатьох століть, зберігається він і сьогодні. Однак, справа в тому, що він реально ніколи не спрацьовував. У Європі протягом XVII – XVIII ст. покарання були дуже жорстокими: людей вішали за крадіжку шматка хліба; випалювали тавро і відправляли до в'язниці лише тому, що ті були безробітними (щоб переконатися у цьому достатньо прочитати, скажімо, твори Чарльза Діккенса). Проте, жорстокі покарання не давали очікуваного ефекту: рівень злочинності продовжував утримуватися на високому рівні протягом сотень років. Люди, які виступають за те, щоб покарання злочинців були максимально жорстокими, вважають свою позицію раціональною, але ця раціональність ґрунтується на нераціональній основі. Вони не намагаються ретельно вивчати дані про те, до яких реальних наслідків приводять жорстокі стримуючі заходи, тому, що вже заздалегідь є переконаними у тому, що їхня позиція абсолютно правильна. Таке ірраціональне відчуття власної правоти можна вважати швидше ознакою політичного консерватизму, а не наукового підходу до розв'язання проблеми.

Усі соціологічні теорії наголошують на відсутності чітко визначеної межі між злочинною і респектабельною поведінкою, а також на тому, що у формуванні злочинної поведінки дуже важливу роль відіграє контекст – соціальне навчання та соціальне оточення. Такий підхід відображують теорії мікрорівня. Едвін Сазерланд пояснює девіантність за допомогою теорії, яка отримала назву «теорія диференційної асоціації». Ця теорія відштовхується від ідеї про те, що у суспільстві існує багато субкультур. Деякі з субкультур заохочують протизаконні дії. Згідно з Е. Сазерландом, індивіди стають злочинцями, засвоюючи норми і цінності злочинних соціальних груп, до яких вони належать. Девіант засвоює не те, що потрібно суспільству, а те, чому навчає його найближче кримінальне оточення; виходячи із культури, індивід входить у субкультуру. Звичайно, стати злочинцем, засвоївши норми злочинних соціальних груп, може кожен, однак стають злочинцями зазвичай ті індивіди, які вступають у контакт із цими групами найчастіше. Чим раніше почнуться контакти індивіда з криміногенним оточенням і чим інтенсивнішими вони будуть, тим вищою є ймовірність того, що такий індивід також стане правопорушником. Ось чому діти із так званих неблагополучних сімей частіше за інших стають на шлях порушення законів. Ральф Клоуворд виділяє три різновиди злочинної субкультури: 1) кримінальна – крадіжки; 2) конфліктна – застосування насильства для досягнення своєї мети; 3) відступаюча – вживання наркотиків.

Феномен *маргінальності* відноситься до характеристики стану особистості, яка піддається певним випробуванням, викликаним переходом

індивідів із одного соціокультурного середовища до іншого. Найбільш вираженим випадком такого переходу є спадна соціальна мобільність і вимушена міграція індивідів. У підсумку виходить, що мова йде про характеристики свідомості, поведінки та способу життя особистості, яка опинилася на межі різних культур, соціальних груп, спільнот (*культурна маргінальність, маргінальність соціальної ролі, структурна маргінальність*). У 80-ті роки для радянських кримінологів саме цей аспект залишався єдиним і головним у розумінні *маргінального середовища*: це – соціально нестійка декласована або напівдекласована соціальна група, як правило, включає нероб, волоцюг, алкоголіків, наркоманів, соціально неадаптованих суб'єктів із кримінальним минулим, які значно ускладнюють кримінальну обстановку. Взаємозв'язок маргінальності та злочинності у даному випадку може трактуватися не тільки як припущення, що маргінал через ряд обставин схильний до правопорушень, вчинення злочинів, але й у вигляді припущення, що маргінал, який перебуває на периферії соціального життя («люмпени», «бичі», «бомжі», повії, жебраки та ін.), меншою мірою захищений у правовому відношенні, ніж інші, та частіше стає жертвою злочинів різного роду. Втім, умови життя маргіналів цього гатунку є такими, що грань між самозахистом чи злочинністю зникає. Стати жертвою злочину або самим злочинцем у такому випадку ними нерідко сприймається як норма. Разом із тим криміногенність маргінальності завжди залежить від особливостей особистості, а в кінцевому підсумку – від умов її формування, виховання, зовнішніх впливів протягом усього життя індивіда. У цьому сенсі стан маргінальності, як засвідчують кримінологи, – це перехідний стан індивіда, який опинився на межі антигромадської поведінки, але як такий ще не дає підстав для висновків про неминучість його переходу до антигромадської поведінки. У той же час не можна недооцінювати активності злочинного світу по залученню до своєї сфери маргінальних верств. Кризовий стан суспільства сприяє процесу маргіналізації всього населення, внаслідок чого відбувається наростання низхідної соціальної мобільності. Формується і зміцнюється «соціальне дно», яке включає жебраків, які просять милостиню; бомжів, що позбулися житла; безпритульних дітей, які втратили батьків або втекли з дому; алкоголіків; наркоманів і повій, які ведуть антисоціальний спосіб життя. Маргінальність виступає сприятливим середовищем розвитку злочинності.

4.2. Проституція

Проблеми проституції як соціального явища знайшли своє яскраве відображення у роботах відомого соціолога Ентоні Гідденса «Трансформація інтимності» і «Соціологія». *Проституцію* можна визначити як надання сексуальних послуг за гроші. Слово «проститутка» стало загальноживаним наприкінці вісімнадцятого сторіччя. У давні часи сексуальний товар постачали за економічну винагороду здебільшого куртизанки, наложниці (утриманки) або рабині. Куртизанки та наложниці часто посідали високі

позиції в традиційних суспільствах. Головною ознакою сучасної проституції є те, що жінки та їхні клієнти, як правило, не знають одне одного. І хоча іноді чоловіки стають «регулярними завсідниками», ті зв'язки не ґрунтуються на особистому знайомстві. Це не було характерним для більшості форм надання сексуальних послуг за матеріальну винагороду в давніші часи. Проституція безпосередньо пов'язана з руйнуванням невеликих спільнот, розвитком знеосіблених урбаністичних зон та комерціалізацією соціальних відносин. У традиційних спільнот малого масштабу сексуальні взаємини контролювалися тим, що ніколи не були таємницею. У нових урбаністичних конгломератах легко встановлюються набагато анонімніші соціальні зв'язки. У сьогоднішній Великій Британії проститутки здебільшого походять із бідніших суспільних прошарків, як то було й у минулому, але останнім часом до них прилучилася значна кількість жінок із середнього класу. Зростання числа шлюбних розлучень штовхає багатьох жінок, які опиняються в скрутному матеріальному становищі, на шлях проституції. Крім того, чимало жінок, яким не щастить знайти роботу відразу по закінченні вищих навчальних закладів, улаштовуються працювати в масажних кабінетах або в службах виклику дівчат, поки підшуковують собі якесь пристойніше заняття.

Пол Дж. Голдстайн класифікував типи проституції з погляду професійних зобов'язань і професійного контексту. У першому випадку йдеться про регулярність, з якою жінка займається проституцією. Багато жінок роблять це лише тимчасово і, надавши свої сексуальні послуги кілька разів, потім надовго або й назавсім полишають ці заняття. «Випадкові проститутки» – це ті, які досить часто віддаються за гроші, але роблять це нерегулярно, щоб побільшити свій прибуток із інших джерел. Інші займаються проституцією постійно, зробивши її головним джерелом своїх заробітків. Під професійним контекстом розуміють робоче середовище та процеси взаємодії, в які втягнута жінка. «Вулична повія» робить свій бізнес на вулиці. «Дівчина на виклик» знаходить собі клієнтів по телефону, чоловіки або приходять до неї додому, або вона сама їх навідує. «Домашня повія» – це жінка, яка працює в приватному клубі або в борделі. «Повія-масажистка» надає сексуальні послуги в закладі, який офіційно пропонує лише масаж та лікувальні процедури. Чимало жінок займаються також бартером (одержують плату товарами або іншими послугами замість грошей). Більшість «дівчат на виклик», що їх опитував Голдстайн, регулярно здійснювали сексуальний бартер – пропонували сексуальні послуги за телевізори, ремонт автомобіля та електричних приладів, за одяг, послуги адвоката або зубного лікаря.

Резолюція Організації Об'єднаних Націй, ухвалена 1951 року, засуджує організаторів проституції або тих, хто має з неї прибутки, але саму проституцію не забороняє. Цю резолюцію підтримали п'ятдесят три країни-учасниці, серед них і Сполучене Королівство, хоча їхні законодавства в питаннях проституції мають великі розбіжності. У деяких країнах проституцію оголошено незаконною діяльністю. В інших, таких як Британія, забороняються лише певні її види, наприклад, приставання на вулиці або

дитяча проституція. Деякі національні або місцеві уряди офіційно дозволяють відкривати борделі або «секс-салони», такі, як «центри еросу» в Німеччині або будинки сексу в Амстердамі. Чоловічу проституцію дозволено лише в кількох країнах. Законодавство, що забороняє проституцію, дуже рідко карає клієнтів. Тих, хто купує сексуальні послуги, не заарештовують і не судять, а під час судового розгляду їх імена часто не розголошуються. Досліджень про клієнтів набагато менше, аніж про тих, хто торгує сексуальними послугами, і майже ніхто не робив висновків (як то часто стверджується або мається на увазі про проституток), що це люди з певними порушеннями психіки. Дисбаланс у дослідженнях, безперечно, віддзеркалює некритичне сприйняття ортодоксальних стереотипів сексуальності, згідно з якими для чоловіків цілком «нормально» шукати собі розмаїття в задоволенні своїх сексуальних потреб, тимчасом як ті, хто обслуговує ці потреби, зазнають осуду.

Проституція часто зтягує у свої тенета дітей. Вивчення дитячої проституції в Сполучених Штатах, Британії та Німеччині показує, що більшість неповнолітніх повій – це діти, які втекли з дому й, не маючи на що жити, взялися за проституцію, щоб добути засоби до прожитку. Той факт, що багато таких дітей удаються до проституції, є почасти побічним наслідком законів, які забороняють наймати на працю неповнолітніх, але й повіями стають не лише ті дівчатка, що повтікали з дому. Можна виділити три великі категорії дітей, які займаються проституцією: втікачі з дому, яких батьки або зовсім не шукають, або які втікають щоразу, коли їх знаходять; періодичні втікачі з дому, які здебільшого живуть удома, але вряди-годи втікають, не з'являючись по кілька ночей; покинуті – це діти, чиї батьки або виявляють цілковиту байдужість до того, чим вони займаються і де бувають, або взагалі відмовляються від них. До всіх цих категорій належать не тільки дівчатка, а й хлопчики. Дитяча проституція є складовою частиною індустрії «сексуального туризму» в деяких регіонах світу, скажімо, у Таїланді чи на Філіпінах. Туди прибувають групи чоловіків-туристів, орієнтованих на проституцію, з Європи, Сполучених Штатів і Японії, хоча у Великій Британії такі тури віднедавна заборонено законом. Члени багатьох жіночих азіатських організацій влаштовували чимало публічних виступів проти цих «екскурсій», але вони тривають і досі. Сексуальний туризм на Далекому Сході було започатковано постачанням повій для американських солдатів під час корейської та в'єтнамської воєн. «Центри відпочинку та розваг» були засновані в Таїланді, на Філіпінах, у В'єтнамі, Кореї та на Тайвані. Деякі з них існують і досі, обслуговуючи туристів, яких регулярно доставляють сюди морем, а також військових, розквартированих у цьому регіоні.

Чому існує проституція? Безперечно, це тривке явище, яке не піддається спробам багатьох урядів викоренити його. Причому майже завжди йдеться про жінок, які продаються за гроші чоловікам, а не навпаки, хоча іноді, наприклад, у Гамбурзі, в Німеччині, чоловіки задовольняють сексуальні потреби жінок, для того там існують спеціальні «будинки втіхи». Звичайно ж, хлопчики та чоловіки продають себе й іншим чоловікам. Жоден окремо

взятий чинник не пояснює проституції. Може здатися, що чоловіки просто мають сильніші або найстійливіші сексуальні потреби, аніж жінки, і тому їм необхідно знімати зайву напругу в зносинах із повіями. Але це пояснення маловірогідне. Більшість жінок спроможні давати вихід своїм сексуальним емоціям набагато інтенсивніше, ніж це роблять чоловіки того самого віку. Якби проституція існувала лише для обслуговування сексуальних потреб, то, безперечно, в її сфері було би багато чоловіків, які б догоджали за гроші жінкам.

Найпереконливіший висновок, який з усього цього можна зробити, це те, що проституція виражає і до певної міри сприяє подальшому збереженню тенденції, згідно з якою чоловіки ставляться до жінок як до об'єктів, які можна використовувати для своїх сексуальних потреб. Проституція є проявом у специфічному контексті соціальної нерівності між чоловіками й жінками. Звичайно ж, долучається сюди й багато інших елементів. Проституція дає можливість доступитися до сексуальної втіхи людям, які, з огляду на свої фізичні вади або наявність суворого морального кодексу, не можуть знайти собі інших сексуальних партнерів. Повії обслуговують чоловіків, що опинилися далеко від дому, або тих, котрі бажають одержати сексуальну втіху, що не накладає на них жодних зобов'язань, або ж тих, чий незвичні сексуальні вподобання не до смаку іншим жінкам. Але ці чинники впливають хіба що на масштаби проституції, а не на її загальну природу.

4.3. Алкоголізм

До числа найбільш поширених негативних соціальних явищ суспільства належать *пияцтво* і *алкоголізм*. Це складні явища, що мають різні аспекти: економічні, соціальні, психологічні, медичні, демографічні та ін. Так, психіатрами і наркологами алкоголізм розглядається як психічне захворювання, психологами – як патологія особистості, соціологами – як соціальний негативний фактор, медиками – як алкогольна хвороба та ін.

На сьогодні алкогольна ситуація в нашій країні характеризується повсюдним поширенням пияцтва й алкоголізму, збільшенням споживання алкогольної продукції, нарощуванням обсягу випуску міцних алкогольних напоїв, реалізацією їх у необмеженій кількості, широкою доступністю (продаж у не призначених для цього місцях; фактична відсутність обмежень продажу у зв'язку з віком покупців та ін.). Хоча пияцтво й алкоголізм не є кримінально-караними діяннями і лише в окремих випадках вчинення проступків у стані алкогольного сп'яніння тягне адміністративну відповідальність винних, між пияцтвом і злочинністю існує тісний зв'язок, що підтверджується даними кримінальної статистики. Вчинення більше 20% усіх злочинів пов'язано з пияцтвом і алкоголізмом. Число осіб, які вчинили злочини у стані алкогольного сп'яніння, з року в рік збільшується і зараз досягає 25% виявлених злочинців. Не випадково сукупність злочинів, обумовлених пияцтвом, кримінологи називають «алкогольною злочинністю». Пияцтво й алкоголізм розглядаються у ряді основних причин скоєння

багатьох конкретних злочинів. Про безпосередній зв'язок уживання спиртних напоїв і скоєння злочину свідчить те, що 70% осіб, які вчинили злочини у неповнолітньому віці, перебували в стані сп'яніння. Близько 90% вбивств відбувається винними в нетверезому стані; серед осіб, що заподіюють шкоду здоров'ю різного ступеня тяжкості, понад 70% тих, хто перебував у стані сп'яніння; майже 11% згвалтувань відбувається в результаті вживання алкоголю. Навіть серед потерпілих від убивств і заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю більше 5% під час вчинення відносно їх зазначених злочинів перебували в стані сп'яніння. Аналогічні дані можна навести і щодо корисливо-насильницьких злочинів (грабежів, розбоїв). Про тісний взаємозв'язок алкоголізму зі злочинною поведінкою свідчить також те, що 65 – 70% засуджених рецидивістів стали на шлях учинення злочинів внаслідок споживання алкоголю, а 22 – 24% стали алкоголіками в результаті злочинного способу життя. Маючи тісний зв'язок зі злочинністю, пияцтво є і живильним середовищем для неї. Небезпека пияцтва й алкоголізму носить подвійний характер: з одного боку, вона полягає в підтримці й стимулюванні соціальних причин злочинності, а з іншого, сама злочинність виступає в ролі причин пияцтва й алкоголізму. Багато що пов'язано і з конкретною особистістю, що підтверджується вивченням як злочинності, так і пияцтва й алкоголізму. Соціальний характер причин пияцтва пояснюється його тісним зв'язком з економікою і політикою. Усунення причин і умов, що сприяють цьому негативному явищу, багато в чому залежить від вдосконалення та ефективності в першу чергу кримінального, адміністративного, цивільного та трудового законодавства. Вплив пияцтва на мотивацію злочинної поведінки виражається по-різному щодо різних видів злочинів. Стосовно насильства вплив пияцтва проявляється, насамперед, у зниженні здатності до самоконтролю і підвищенню рівню конфліктності. Якщо у тверезому стані людина здатна впоратися з певним рівнем конфліктності та їй вдається розв'язати конфлікт у межах закону, то в стані сп'яніння для неї головним інструментом усунення протиріч стає насильство. У деяких осіб вживання спиртного викликає розвиток алкогольної психопатії, що виявляється в неадекватній реакції на поведінку інших людей – насильство часто застосовується з незначного приводу. Щодо корисливих злочинів: пияцтво знижує стримуючий вплив совісті й страху покарання; потреба у спиртному виявляється приводом до розкрадань; пияцтво і розгульний спосіб життя можуть розглядатися як один з елементів кримінальної субкультури. Щодо необережних злочинів негативна роль пияцтва проявляється у зниженні професіоналізму, тимчасової або постійної втрати певних навичок і вмінь, збільшенні часу реакції, погіршенні або втрати можливості адекватно сприймати ситуацію, нездатності приймати раціональне рішення в екстремальних умовах.

Серед причин алкоголізації виділяють дві групи: *психологічні* та *соціальні*. До психологічних чинників відносять сукупність мотивів, за якими різні особи вдаються до алкоголю: перевтома і перенапруження, що вимагають розрядки; конфлікти в сім'ї і на роботі; психічні травми і стреси;

емоційна і духовна порожнеча, незадоволеність життям; боязкість і страх. До соціальних чинників належить рівень якості життя. Так, для регіонів із найнижчою якістю життя характерні найвищі обсяги продажу горілки і кількість смертей від випадкових отруєнь неякісним алкоголем, максимальний рівень діагностованого алкоголізму та психічних захворювань, викликаних алкоголізмом, поширеність самогубств. Із підвищенням якості життя величина цих індикаторів зменшується, досягаючи мінімального рівня в групі регіонів-лідерів за якістю життя. При цьому розрив у наведених показниках між полюсними групами регіонів дуже великий.

4.4. Наркоманія

Останнім часом серед негативних соціальних явищ у суспільстві особливе місце займає *наркоманія*, тобто зловживання частиною населення наркотичними засобами, психотропними, сильнодіючими та іншими токсичними речовинами. Із середини 80-х рр. спостерігається помітне зростання незаконного споживання наркотиків. Якщо *наркоманія* – це захворювання, то *наркотизм* – соціальне явище, яке полягає в залученні до вживання наркотиків окремих груп населення. Формою його вираження служить сукупність прямо або опосередковано пов'язаних із наркотиками суспільно небезпечних дій, що посягають на здоров'я людей. За ступенем суспільної небезпеки наркотизм диференціюється на аморальний проступок, адміністративне правопорушення та кримінально караний злочин (незаконний обіг наркотичних засобів). Наркотизм тісно пов'язаний із злочинністю. У стані *ейфорії* (наркотичного сп'яніння) або *абстиненції* (наркотичного голоду) наркомани здатні на агресивні дії, у них виявляються приховані при нормальному стані ниці якості і риси особистості. Людина втрачає контроль над собою, частково або повністю усувається дія стримуючих її факторів (совісті, страху покарання). У структурі всієї злочинності питома вага злочинів, скоєних під впливом наркотиків або для їх придбання, неухильно зростає. Значним є зростання злочинів, скоєних неповнолітніми наркоманами. Тяга до наркотиків може підштовхнути людину на скоєння будь-якого злочину. Постійний попит на наркотики неминуче породжує і пропозицію, що реалізується в результаті певної злочинної діяльності (виготовлення, придбання, розкрадання, збут наркотиків), що призводить до розвитку і процвітання наркотизму, збільшення в десятки разів числа злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків. Вживання наркотиків нерідко призводить людину до злочинного середовища та сприяє скоєнню небезпечних злочинів; нерідко наркомани самі стають активними учасниками наркобізнесу. Особи, які споживають наркотики, нерідко самі стають жертвами злочинів. Незаконний обіг наркотиків формує особливе соціальне середовище, в якому значною мірою деформуються ціннісні орієнтації особистості. Проведені дослідження свідчать, що переважну більшість з числа осіб, які вживають наркотики становлять люди молодше 30 років. Особлива увага представниками

наркобізнесу приділяється молодіжному середовищу як найбільш сприятливому для поширення наркокультури. Подібний підхід враховує особливий стан молодої людини в місцях «тусовок»: її «розкутість», відчуття безмежної свободи, прагнення до спілкування без комплексів, бажання не відставати від інших і «відірватися на повну». Так, у процесі проведення в 67 регіонах Росії дослідження з проблем наркотизації учнів навчальних закладів і студентської молоді 16% з них зізналися, що допускали немедичне вживання наркотиків. У середовищі неповнолітніх, які вживають наркотики, деформація особистісних цінностей відбувається особливо активно. Період становлення особистості, придбання базових професійних навичок, соціальної адаптації з моменту прилучення неповнолітнього до вживання наркотиків переривається. Нормою в такому середовищі стає протиправна поведінка, що порушує нормальні зв'язки з родиною, однолітками, які не вживають наркотики. Поширення в останні роки «важких» наркотиків, таких як героїн, призводить до швидкого розвитку наркотичної залежності. Відсутність у неповнолітніх самостійних джерел доходів, наявність наркотичної залежності штовхає їх на вчинення корисливих та корисливо-насильницьких злочинів. Вживання наркотиків є однією з головних причин скоєння неповнолітніми крадіжок, грабежів, вимагань, які в деяких випадках супроводжуються умисними вбивствами з обтяжливими обставинами. За даними медико-соціальних досліджень, середній вік початку вживання алкоголю серед хлопців знизився до 12,5 років, а у дівчат – до 12,9 років, вік же прилучення до наркотичних і токсичних речовин знизився відповідно до 14,2 років серед хлопчиків і 14,6 років серед дівчаток. Аналіз наркологічної захворюваності підлітків і населення показує, що починаючи з 2002 р. рівень захворюваності на наркоманію серед підлітків був у два рази вище, ніж серед населення в цілому, а захворюваності токсикоманією – у 8 разів. Підлітки зловживають наркотичними засобами в 11,4 рази частіше, ніж дорослі. Особливо ця ситуація характерна для мегаполісів і великих міст. Так, у Санкт-Петербурзі кожен п'ятий школяр познайомився з наркотиками, а в багатьох школах у старших класах регулярно споживає наркотики до третини учнів. Аналогічна картина в Москві, Єкатеринбурзі, Самарі, Саратові та деяких інших великих містах. За приблизними даними, за 2003 – 2005 рр. вживання наркотиків у студентському середовищі зросло в 7 – 8 разів. Чи не кожен третій студент у Москві періодично вживає наркотики, а кожен десятий – вживає їх регулярно. Особливу тривогу викликає зростання наркотизації серед жінок. За останнє десятиріччя кількість жінок, які вживають наркотики, збільшилася в 6 – 7 разів. Зростає також і смертність від вживання наркотиків. За останні роки вона збільшилася майже в три рази, в тому числі від передозування – більш ніж у чотири рази.

4.5. Кіберманія

На сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства комп'ютери, набувши ужиткового статусу, стали широко застосовуватися у побуті разом

із іншими технічними досягненнями. Наше покоління якраз тим і відрізняється від попередніх, що комп'ютер став невід'ємною частиною теперішнього життя. Для нового покоління володіти комп'ютером стало так само легко, як читати книжку. Такі новітні реалії ставлять перед науковцями низку питань, пов'язаних із надмірним захопленням молоді комп'ютерами та Інтернетом. Відповідь треба шукати у психології людей нового покоління. Поява таких невідомих раніше залежностей, як комп'ютерна залежність, інтернет-залежність й ігроманія, пов'язана з бурхливим впровадженням у життя людини мультимедійних технологій. Багато фахівців абсолютно виправдано прирівнюють *кіберманію*, тобто залежність від комп'ютера, до наркоманії та алкоголізму. Із життєвої точки зору, це реальна хвороба. Як і будь-яка недуга, вона проходить декілька стадій. *Перша стадія* – цікавість: друзі порадили як відволіктися від проблем. *Друга стадія* – втягування: іграшки стають занадто простими і нецікавими. Друга стадія виникає обов'язково, тому що на першій гравець зупинитися не в змозі. Утримування супроводжується справжніми ознаками ломки. *Третя стадія* – повна залежність: бліді молоді люди з червоними очима. Виділяють 10 симптомів ігрової наркоманії: 1) обов'язкова щоденна гра на комп'ютері; 2) втрата почуття часу після початку гри; 3) наявність бажання завершити гру до кінця; 4) вживання їжі без відриву від монітора; 5) не визнавання того, що занадто багато часу проведено за грою на комп'ютері; 6) докори оточуючих щодо надмірного перебування біля комп'ютера; 7) не припинення гри після досягнення чергового рівня складності; 8) пихате порівняння своїх нових результатів зі старими та хвалькування цим перед кожним; 9) гра у розпал роботи; 10) відсутність членів родини вдома викликає полегшення, тому що знову можна розпочати гру.

Такий прогрес в основному «б'є» по підростаючому поколінню і стосується переважно представників сильної статі. Комп'ютерна техніка стрімко розвивається, створюються все більш реалістичні комп'ютерні ігри, що впливають не тільки на зорові, але і на слухові, а також не за горами, і на нюхові і відчутні рецептори. Із кожним стрибком у галузі комп'ютерних технологій росте число шанувальників комп'ютерних ігор, яких в народі називають *геймерами*. У суспільстві формується новий прошарок фанатів комп'ютерних ігор. Основною діяльністю цих людей є гра на комп'ютері, коло соціальних контактів у них вузьке, вся інша діяльність спрямована лише на виживання, на задоволення фізіологічних потреб, але найголовніше, на задоволення потреби у грі на комп'ютері. За даними соціологічних досліджень, у період максимального захоплення такі люди можуть грати по 30 – 50 годин на тиждень, а тривалість гри може бути до 14 – 18 годин. На думку лікарів, 60 – 80% сучасних підлітків страждають комп'ютерною залежністю. Учені пояснюють таке надмірне захоплення тинейджерів, наприклад, комп'ютерними іграми тим, що часто гравець сприймає перемоги свого віртуального героя як свої власні. Часто закомплексовані діти у «шутерах» (комп'ютерних «стрілялках») намагаються помститися своїм віртуальним кривдникам і підняти рівень власної значущості. Такий «ескейп»

від реальності часто закінчується тим, що людина повністю абстрагується від реального світу, і весь час живе у віртуальному. Відомі випадки, коли від надмірного сидіння перед комп'ютером у тинейджерів розвивалася шизофренія, а в Китаї підліток, який просидів три доби в комп'ютерному клубі, помер. Комп'ютерні ігри дуже яскраві, привабливі та динамічні, і саме тому вони так подобаються підліткам. Ще однією причиною може бути «відхід від реальності», коли підліток за допомогою комп'ютерних ігор тікає від нотацій батьків, вчителів, настанов дорослих. У зв'язку з тим, що дитяча психіка особливо гостро реагує на прояви насильства на моніторі, у дітей та підлітків може почати проявлятися агресія. Хоча не всі ігри є однаково поганими, існує багато ігор, які розвивають і корегують дитину. У тих підлітків, які забагато часу присвячують комп'ютеру, можуть виникнути проблеми у спілкуванні зі своїми однолітками чи особами протилежної статі, а в майбутньому – з колективом на роботі. Усе це тому, що комп'ютерні ігри майже не розвивають інтелекту людини і гальмують розвиток необхідних людських навичок. А тим, хто все-таки проводить багато часу перед монітором, дослідники радять через кожні 40 хвилин робити десятихвилинну перерву і частіше виходити на вулицю.

Новим різновидом спілкування через посередництво комп'ютера є *чат*. Це віртуальна балачка, за допомогою якої у віртуальному просторі спілкуються люди. Особливо полюбляють «початитися» дівчата: вони можуть годинами балакати про все на світі. Переваги «кіберспілкування» очевидні: по-перше, можна в онлайн-форматі переписуватися з людиною хоч із іншого кінця світу, що значно спрощує спілкування, по-друге, під час такої віртуальної розмови комунікативні партнери не бачать обличчя свого співрозмовника, а загальновідомим є факт, що людині легше спілкуватися з тим, кого вона не бачить. Іншим різновидом віртуального спілкування є *соціальні мережі*. Створюючи свій акаунт в одній з них, користувач має змогу спілкуватися зі знайомими та друзями, а також заводити нових. Позитивним моментом такого спілкування є можливість підтримання контакту між людьми, які є територіально відмежованими. Негативний же аспект полягає в тому, що навіть спілкування з найближчими друзями переноситься у віртуальний вимір, чим поступово позбавляє людину ознак людяності.

4.6. Шопоманія

Довгий час *шопоманія* вважалася хворобою нудьгуючих заможних жінок, які відчують порожнечу і нецікавість свого існування, особливо порівняно з діяльним життям працюючих чоловіків і подруг, які професійно відбулися. У результаті цього у жінки розвивається низька самооцінка, вона почувається самотньою у своїх проблемах і, як наслідок, впадає в депресію, найбільш доступним виходом з якої для неї стає похід в магазин – місце, де вона має можливість самостійно приймати рішення і відчувати, що саме на ній лежить відповідальність за конкретний вчинок. Інший різновид

шопоманок – це, навпаки, жінки, які цілком відбулися у професії, яким, здавалося б, абсолютно нічого доводити ані собі, ані оточуючим. Для них похід по магазинах стає реальною можливістю забути про проблеми на роботі й відволіктися від стресової ситуації. Небезпека тут полягає у тому, що зі способу повернути себе до життя пристрасть до покупок може перетворитися на спосіб жити. Жінки, кар'єра яких складається успішно, також часто відчувають порожнечу свого життя. Їм, на відміну від домогосподарок, як раз не вистачає бездіяльності та безтурботності, життя для себе, а не для роботи. І способом долучення до цього життя стають прогулянки між полицями з красиво розставленими на них товарами в яскравих упаковках. Крім того, ці жінки, незалежні в матеріальному відношенні, мають можливість витратити гроші, не звітуючи ні перед ким у своїх витратах, що ще більше посилює тяжкість їх психологічної залежності. За даними психологів, більшість людей, які страждають на шопоголізм – це представниці прекрасної статі. Пояснення цьому знайти досить легко – до кола інтересів жінки входить величезна кількість аспектів побуту. Але й у чоловіків є своя сфера в шопінгу, і вона не менш обширна, ніж у жінок. Їх приваблюють різні статусні «іграшки» – сучасні мобільні телефони, комп'ютери, автомобілі та все, що з ними пов'язане. І в оцій сфері багато чоловіків також впадають у патологічну залежність від покупок. Цим часто страждають і чоловіки дуже заможних жінок, які, так само як і багато дружин бізнесменів, вибирають як пріоритетний напрям своєї діяльності прагнення до досягнення ідеального зовнішнього вигляду. А це приводить до нескінченної гонитви за товарами і послугами, які можуть їм у цьому сприяти. Отже, уважно вивчивши групи ризику, неважко зробити висновок, що шопоголіка можна запідозрити в кожному, хто хоч коли-небудь ходив по магазинах. Тож, чи всі ми підлягаємо примусовій госпіталізації як люди з неконтрольованим потягом до покупок? Психологи однозначно відповідають: «Ні!». Насправді, в тому, що людині подобається ходити по магазинах, немає ніякої патології. Тим більше, що сучасні торгові центри роблять все, щоб стати справжнім місцем для відпочинку всієї сім'ї. Немає нічого дивного в тому, що нас приваблює красива упаковка товарів. Але якщо ви купуєте товар із-за гарної упаковки, то можете починати підозрювати себе у шопоголізмі. Різниця між людиною розсудливою і людиною, схильною до нездорової пристрасті до здійснення покупок, полягає саме в тому, чим вона керується при виборі товарів – розумом чи емоціями. Для шопомана встояти перед непотрібними, але красивими речами – це практично неможливе завдання. Він здійснює безладні, хаотичні, часто безглузді покупки, для нього не має значення, скільки це коштує і який це магазин. Так все-таки хвороба це чи ні? А якщо хвороба, то лікувати її чи ні, а якщо лікувати, то як? Шопоголізм зараз – не медичний діагноз, тому що в офіційному переліку захворювань його поки немає. Однак у багатьох країнах, особливо в Англії та Америці, де на шопоголізм страждає вже кожен десятий (!) дорослий, з цієї проблеми не перший рік ведуться серйозні дослідження. Доведено, що самотійно від своєї залежності шопоману не

позбутися – йому необхідна кваліфікована допомога фахівців і, звичайно ж, підтримка близьких. На жаль, серйозні випадки шопоманії можуть призвести до дуже плачевних наслідків. Не роблячи покупок, людина впадає у ще більш жорстоку депресію, ніж та, від якої він намагався вилікуватися походами по магазинах. Утворюється замкнене коло. Шопоману, спустивши всі гроші на непотрібні речі, потрібна нова доза покупок, він починає брати в борг, тут же витрачає й оці гроші – схема, подібна залежності від гри в казино чи на ігрових автоматах. У результаті від цього страждає і він сам, і його близькі, а психологічне розвантаження, яке нібито дає шопінг залежній людині, насправді виявляється всього лише ілюзією, що не вирішує життєві проблеми, а тільки тимчасово відсуває їх на другий план.

ТЕСТИ І КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Підходи до аналізу відносин «суспільство і людина»

1. Хто вперше запропонував послідовний порівняльний аналіз соціальних та біологічних організмів:
  - а) Г. Спенсер;
  - б) К. Маркс;
  - в) Ж. Дерріда;
  - г) З. Фройд?
2. Теоретичні розробки яких учених репрезентує структурний функціоналізм:
  - а) Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі;
  - б) К. Маркса і Ф. Енгельса;
  - в) Т. Парсонса і Р. Мертона;
  - г) З. Фрейда і Ч. Дарвіна?
3. Конфліктне бачення соціального світу бере початок у роботах:
  - а) Ф. Ніцше;
  - б) Г. Спенсера;
  - в) К. Маркса;
  - г) Ч. Дарвіна.
4. Хто з дослідників висловлював думку про те, що «раціональне приборкання» соціального конфлікту має стати одним із основних завдань політики:
  - а) Р. Дарендорф;
  - б) О. Конт;
  - в) И. Кант;
  - г) Г. Спенсер?
5. Робота якого вченого поклала початок еволюціонізму:
  - а) З. Фрейда;
  - б) Ж. Лакана;
  - в) Ч. Дарвіна;
  - г) Г. Зіммеля?
6. Хто вважається засновником психоаналізу:
  - а) Е. Фромм;
  - б) Г. Маркузе;
  - в) З. Фройд;
  - г) К. Юнг?
7. Хто з відомих мислителів вперше звернув увагу на значення наслідування для виховання людини:
  - а) Сократ;
  - б) Овідій;
  - в) Платон;
  - г) Аристотель?

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Підходи до аналізу відносин «суспільство і людина»

1. Назвіть характерні риси функціоналізму.
2. У чому полягає специфіка структурного функціоналізму?
3. Дайте детальну характеристику конфліктологічного підходу.
4. Проаналізуйте конфліктне бачення соціального світу, надане К. Марксом.
5. Розкрийте роль конфліктного підходу в соціологічному пізнанні.
6. Поясніть специфіку сучасного конфліктологічного підходу. Проілюструйте відповідь прикладами.
7. Розкрийте сутність еволюційного підходу.
8. У чому полягають основні ідеї роботи Ч. Дарвіна «Походження видів шляхом природного відбору»?
9. Які критерії покладено Ч. Дарвіном в основу класифікації видів? Чому?
10. Схарактеризуйте стадійну модель розвитку суспільства, репрезентовану Г. Спенсером.
11. Дайте характеристику психологічного напрямку у соціології.
12. Поясніть ідейне спрямування поняття «психологія народів». Наведіть яскраві приклади із повсякденного життя.
13. Висвітліть сутність концепції «психології натовпу». В який спосіб вона реалізується у сучасному суспільстві?
14. Схарактеризуйте теорію наслідування Г. Тарда.
15. У чому полягає специфіка інстинктивізму?
16. Яку роль відіграють дослідження З. Фрейда у становленні понятійно-категоріального апарату соціології?
17. Розкрийте сутність інтеракціонізму.
18. Символічний інтеракціонізм як парадигма сучасної соціології.
19. Теорія ролей як напрямок інтеракціонізму.

2. Соціалізація особистості

1. Дайте визначення поняттю «соціалізація». Розкрийте її роль у житті людини.
2. У чому полягає специфіка теорій соціалізації особистості? Коротко схарактеризуйте кожну з них.
3. Назвіть основні тенденції соціогенетичного підходу.
4. Поясніть специфіку осмислення соціалізації крізь призму інтеракціонізму.
5. Прокоментуйте роль знаково-символічного забарвлення та навантаження у процесі соціалізації особистості.
6. Назвіть і схарактеризуйте вплив знаково-символічного простору на становлення особистості.

7. Поясніть сутність когнітивістських теорій соціалізації особистості.
8. Які бувають етапи соціалізації? Коротко опишіть кожен із них.
9. Що необхідно для успішної соціалізації?
10. Дитинство як етап соціалізації.
11. Юність як етап соціалізації.
12. Зрілий вік як етап соціалізації.
13. Старість як етап соціалізації.
14. Розкрийте зміст поняття «соціальний статус особистості». Наведіть приклади репрезентації соціальних статусів у повсякденному житті.
15. Дайте визначення поняттю «соціальна роль». Проілюструйте відповідь прикладами.
16. Як функціонують соціальні статуси та соціальні ролі у структурах соціуму?
17. Якими бувають фактори впливу на статус?
18. Розкрийте зміст поняття «ресоціалізація».

3. Соціальний контроль

1. Дайте визначення поняттю «соціальний контроль».
2. Зовнішній і внутрішній соціальний контроль.
3. Як реалізуються формальний і неформальний різновиди зовнішнього соціального контролю?
4. Назвіть основні форми зовнішнього контролю. Схарактеризуйте їх.
5. Дайте визначення поняттю «норма».
6. У чому полягає різниця між соціальними нормами та соціальними санкціями?
7. Розкрийте основні принципи взаємодії між соціальними нормами та соціальними санкціями.
8. Види соціальних санкцій.
9. Типи соціальних норм.
10. Специфіка формального контролю.
11. Особливості неформального контролю.
12. Формальний і неформальний контроль у системі соціального контролю.
13. Соціальні потреби особистості.
14. Який зміст зафіксовано у понятті «інтерес особистості»?
15. Соціальні цінності.
16. У чому полягає спільне та відмінне між соціальними потребами особистості й соціальними цінностями? Дайте детальну відповідь.
17. Цінності особистості та шляхи їх досягнення.
18. Ціннісні орієнтації та способи їх реалізації.

4. Девіантність, делінквентність і маргіальність

1. Що називають девіацією? Дайте розлогу відповідь.

2. Що спричиняє виникнення девіантної поведінки?
3. Самогубство як девіація.
4. Від чого залежить схильність до самогубства?
5. Розкрийте роль соціальних чинників у скоєнні самогубства.

Схарактеризуйте їх.

6. Яку поведінку називають делінквентною?
7. Висвітліть зв'язок між делінквентною поведінкою та кримінальною поведінкою.
8. У які способи девіація сприяє ефективнішому функціонуванню суспільства?
9. Поясніть зв'язок між девіацією та злочинністю.
10. У чому полягає сутність поняття «маргінальність»?
11. Проституція як соціальна проблема.
12. Проституція у гендерному контексті.
13. Пияцтво і алкоголізм як соціальні явища.
14. Розкрийте всі аспекти актуалізації пияцтва й алкоголізму.
15. Окресліть алкогольну ситуацію у нашій сучасній країні.
16. Пияцтво, алкоголізм і злочинність.
17. Висвітліть соціальний характер причин пияцтва.
18. У чому полягає різниця між наркоманією та наркотизмом?
19. Розкрийте зв'язок між наркоманією та злочинністю.
20. З'ясуйте специфіку наркобізнесу.
21. Дайте визначення поняттю «кіберманія».
22. Назвіть ознаки кіберманії.
23. Кіберманія і геймери.
24. Кіберманія і соціальні мережі.
25. Кіберманія і чат.
26. Дайте визначення поняттю «шопоманія».
27. Назвіть різновиди шопоманів. Проілюструйте відповідь прикладами.
28. Окресліть проблемне коло, яке створює шопоманія.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Функціоналізм і структурний функціоналізм у соціології.
2. Конфліктність як бачення соціального.
3. Сучасні конфліктологічні теорії.
4. Чарльз Дарвін – засновник еволюціонізму.
5. Зигмунд Фройд – засновник психоаналізу.
6. Специфіка «психології натовпу».
7. Своєрідність «психології народів».
8. «Теорія ролей» у сучасному світі.
9. Дитинство і юність як етапи соціалізації.
10. Зрілий вік і старість як етапи соціалізації.
11. Соціальні статуси сучасної доби.
12. Соціальний статус: фактори впливу.
13. Специфічність неформального контролю.
14. Норма: проблема визначення.
15. Аксіологічні орієнтації особистості.
16. Аксіологічні орієнтири соціуму.
17. Соціальна природа самогубства.
18. Девіація та кримінал.
19. Феномен проституції: соціальний аспект.
20. Феномен проституції: гендерний аспект.
21. Соціальна сутність пияцтва.
22. Злочинність і пияцтво.
23. Специфіка наркотичної залежності.
24. Наркоманія та кримінал.
25. Кіберманія – новітня залежність.
26. Геймери як нове покоління.
27. Молодь і соціальні мережі.
28. Шопоманія у сучасному суспільстві.
29. Особистість шопомана.
30. Пияцтво, наркоманія, кіберманія, шопоманія: розрив з реальним.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

Основна література

1. Аберкромби, Н. Социологический словарь [Текст]: пер с англ. / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер; под ред. С. А. Ерофеева. – М. : Экономика, 1999. – 428 с.
2. Гіденс, Е. Соціологія [Текст] / Ентоні Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 704 с.
3. Гидденс, Э. Трансформация интимности [Текст] / Энтони Гидденс. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
4. Дарвін, Ч. Походження видів шляхом природного відбору або збереження порід у боротьбі за життя [Текст] / Чарльз Дарвін. – Л. : Піраміда, 2009. – 548 с.
5. Добренъков, В. Социология : учеб. [Текст] / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. – М. : Инфра, 2003. – 624 с.
6. Долімор, Дж. Сексуальне дисидентство [Текст] / Джонатан Долімор; пер. з англ. І. Гарник, П. Таращук. – К. : Основи, 2004. – 558 с.
7. Дюркгайм, Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії [Текст] / Еміль Дюркгайм; пер. з фр. Г. Філіпчука та З. Борисяк. – К. : Юніверс, 2002. – 424 с.
8. Дюркгейм, Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение [Текст] / Эмил Дюркгейм. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
9. Європейська конвенція «Про захист прав людини і основних свобод» від 04.11.1950 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
10. Загальна декларація прав людини від 1948 р. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
11. Ильин, В. В. История философии: учеб. для вузов [Текст] / В. В. Ильин. – СПб. : Питер, 2005. – 732 с. : ил. – (Серия «Учебник для вузов»).
12. Кола, Д. Политическая социология [Текст] / Доминик Кола ; пер. с фр.; предисл. А. Б. Гофмана. – М. : Весь мир, ИНФРА-М, 2001. – 406 с. – (Серия «Университетский учебник»).

13. Комаров, М. С. Социальная стратификация и социальная культура [Текст] / М. С. Комаров // Социологические исследования. – 1992. – №7. – С. 62 – 72.
14. Кравченко, А. И. Основы социологии и политологии [Текст] : учеб. / А. И. Кравченко ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М. : Академический проект, 2002. – 437 с.
15. Кравченко, А. И. Социология [Текст] : учеб. / А. И. Кравченко ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М. : Проспект, 2004. – 536 с.
16. Макеєв, С. О. Соціологія [Текст] : навч. посіб. / С. О. Макеєв. – К. : Знання, 2003. – 364 с.
17. Масионис, Дж. Социология [Текст] / Дж. Масионис. – СПб. : Питер, 2004. – 752 с.
18. Некрасов, А. И. Социология [Текст] / А. И. Некрасов. – Х. : Одиссей, 2004. – 347 с.
19. Ольшанский, Д. Политическая психология [Текст] / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 576 с.
20. Політологія та соціологія: навч. посіб. [Текст] / В. О. Копилов, І. І. Ковальова, Ю. І. Кисіль та ін. – Х. : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2008. – 146 с.
21. Радугин, А. А. Социология [Текст] : курс лекций / А. А. Радугин, К. А. Радугин ; 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Центр, 2001. – 224 с.
22. Смелзер, Н. Социология [Текст] / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – 508 с.
23. Сорокин, П. А. Социокультурная динамика [Текст] / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1990. – С. 425 – 504.
24. Соціальна філософія [Текст] : короткий енциклопедичний словник / В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – К. ; Х. : ВМП Рубікон, 1997. – 400 с.
25. Соціально-політичні течії сучасності [Текст] : навч. посіб. / В. О. Копилов, І. І. Ковальова, Л. А. Лобанова та ін. – Х. : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін.-т», 2010. – 184 с.

26. Социология. Наука об обществе [Текст] : учеб. пособ. ; под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. – Х. : Харьк. коллегіум, 1996. – 688 с.

27. Социология. Основы общей теории [Текст] : учеб. для вузов ; под. ред. Г. В. Осипова. – М. : Норма, 2002. – 912 с.

28. Фрейд, З. Очерки по психологии сексуальности [Текст] / Зигмунд Фрейд ; пер. с нем. А. Вяхирева, И. Полякова. – СПб. : Азбука-классика, 2009. – 254 с.

29. Фрейд, З. Психоаналитические этюды [Текст] / Зигмунд Фрейд. – М. : АСТ, 2006. – 219 [5] с. – (Философия. Психология).

30. Фрейд, З. Тотем и табу [Текст] / Зигмунд Фрейд ; пер. с нем. М. В. Вульфа. – СПб. : Азбука-классика, 2008. – 256 с.

Додаткова література

1. Аксьонова, В. І. Регулятивні можливості соціальної комунікації: соціально-філософський аналіз [Текст] / В. І. Аксьонова // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 4). – 968 с. – С. 398–403.

2. Бочуля, О. В. Когнітивні засади функціонування повсякденності [Текст] / О. В. Бочуля // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 4). – 968 с. – С. 404–409.

3. Воднік, В. Д. Самогубство: причини та шляхи профілактики [Текст] / В. Д. Воднік // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 3 (17). – С. 140 – 160.

4. Гоян, І. М. Філософія волі і філософія несвідомого у ракурсі проблеми психологізму [Текст] / І. М. Гоян // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 4). – 968 с. – С. 409–415.

5. Гринько, О. А. Глобалізація: проблема взаємовідносин цивілізацій та культур [Текст] / О. А. Гринько // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 4). – 968 с. – С. 416–420.

6. Маркозова, О. О. Самостійність людини як основна передумова досягнення життєвого успіху [Текст] / О. О. Маркозова // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4 (18). – С. 151–159.

7. Маркозова, О. О. Соціальний успіх особи у контексті історичних практик свободи [Текст] / О. О. Маркозова // Вісник Нац. ун-ту «Юридична

академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 3 (17). – С. 169–178.

8. Міхеєва, В. В. Нові підстави соціальних ідентифікацій молоді [Текст] / В. В. Міхеєва // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 3 (17). – С. 31–37.

9. Міхеєва, В. В. Особливості саморегуляції молоді [Текст] / В. В. Міхеєва // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4 (18). – С. 8–13.

10. Осипова, В. Ю. Деконструкція культурних кодів [Текст] / В. Ю. Осипова // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4 (18). – С. 23–32.

11. Осипова, В. Ю. Деконструкція як децентрація [Текст] / В. Ю. Осипова // Гілея : зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – 934 с. – С. 360–363.

12. Позднякова-Кирбят'єва, Е. Г. Соціальна історична пам'ять: сутність та значення [Текст] / Е. Г. Позднякова-Кирбят'єва // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 4 (18). – С. 143–151.

13. Раздина, Е. В. Социальная справедливость как составляющая планетарного сознания [Текст] / Е. В. Раздина // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. – 2013. – № 1. – С. 30 – 38.

14. Філософія. Курс лекцій [Текст] : навч. посіб. / І. В. Бичко, Ю. В. Осічнюк, В. Г. Табачковський та ін. – Київ : Либідь, 1991. – 456 с.

15. Философия. Основные идеи и принципы [Текст] : попул. очерк / Под общ. ред. А. И. Ракитова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Политиздат, 1990. – 368 с.

16. Чмихун, С. Є. Знаннєвий простір соціальної буттєвості [Текст] / С. Є. Чмихун // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. – 2013. – № 1. – С. 22–29.

17. Чхеайло, І. І. Самореалізація особистості в просторі суспільства сталого розвитку [Текст] / І. І. Чхеайло // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 2 (16). – С. 40–47.

18. Шапіро, О. О. Масова комунікація в on-line вимірі: зміна парадигми [Текст] / О. О. Шапіро // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 2 (16). – С. 57–65.

19. Шевченко, Н. В. Соціальне партнерство в освіті: конфліктний підхід як методологічна орієнтація [Текст] / Н. В. Шевченко // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 3 (17). – С. 160–168.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
1. ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ВІДНОСИН «СУСПІЛЬСТВО І ЛЮДИНА».....	4
1.1. Функціоналізм.....	4
1.2. Конфліктологічний підхід.....	5
1.3. Еволюційний підхід.....	7
1.4. Психологічний підхід.....	9
1.5. Інтеракціонізм.....	15
2. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ.....	19
2.1. Теорії соціалізації особистості.....	19
2.2. Сутність, етапи і фази соціалізації.....	23
2.3. Соціальний статус і соціальна роль.....	28
2.4. Соціалізація і ресоціалізація.....	31
3. СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ.....	32
3.1. Теорії соціального контролю.....	32
3.2. Соціальні норми і санкції.....	33
3.3. Формальний і неформальний контроль.....	37
3.4. Особисті та суспільні інтереси.....	38
4. ДЕВІАНТНІСТЬ, ДЕЛІНКВЕНТНІСТЬ І МАРГІНАЛЬНІСТЬ.....	40
4.1. Злочин і суїцид.....	40
4.2. Проституція.....	44
4.3. Алкоголізм.....	47
4.4. Наркоманія.....	49
4.5. Кіберманія.....	50
4.6. Шопоманія.....	52
ТЕСТИ І КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ.....	55
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ.....	59
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК.....	60

Навчальне видання

Осипова Валерія Юріївна

СУСПІЛЬСТВО І ЛЮДИНА

Редактор Є. О. Александрова

Зв. план, 2015

Підписано до видання 06.02.2015

Ум. друк. арк. 3,5. Обл.-вид. арк. 4. Електронний ресурс

Видавець і виготовлювач

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001